

Προσφυγικές συλλογικές δράσεις σε Λέσβο, Χίο και Σάμο (2015-2020)

Το παρόν κεφάλαιο έχει ως στόχο την λεπτομερή εξέταση των συλλογικών δράσεων που ανέπτυξαν οι πρόσφυγες στη Λέσβο κατά την περίοδο 2015 - 2020. Βασική του επιδίωξη είναι η ανάλυση των ευρημάτων της ποσοτικής έρευνας που αφορούν τέτοιες δράσεις, καθώς και η ποιοτική εξειδίκευση των ευρημάτων μέσα από τον λόγο των ίδιων των προσφύγων¹. Το πρώτο μέρος θα επικεντρωθεί σε κάποιες απαραίτητες θεωρητικές αποσαφηνίσεις, υπό μορφή παραδοχών, αναφορικά με τη μελέτη τόσο των προσφυγικών συλλογικών δράσεων όσο και του προσφυγικού ζητήματος και της μετανάστευσης γενικότερα. Στη συνέχεια, μετά από μια συνοπτική ανάλυση των αποτελεσμάτων της ποσοτικής έρευνας, θα αναζητηθούν οι παράγοντες που προωθούν και εκείνοι που υπονομεύουν τις δράσεις των προσφύγων μέσα από το ερμηνευτικό πρίσμα της κοινωνιολογίας των κοινωνικών κινημάτων. Το τρίτο μέρος είναι αφιερωμένο στην ανάλυση της προσφυγικής συλλογικής ταυτότητας, αλλά και στην αποτύπωση της δυναμικής και των ενδεχομενικοτήτων που προκύπτουν μέσα από αυτή. Τέλος, τα συμπεράσματα ανασυνθέτουν τα παραπάνω με στόχο μια πιο επιγραμματική σύνδεση με τα ευρήματα της ποσοτικής έρευνας.

Θεωρητικές παραδοχές για τις προσφυγικές συλλογικές δράσεις

Οποιαδήποτε επιστημονική συζήτηση περί συλλογικής δράσης των προσφύγων οφείλει να εκκινήσει από την αναγνώριση ορισμένων αδυναμιών και προκαταλήψεων που χαρακτηρίζουν την ίδια την ανάλυση. Η μελέτη των συλλογικών δράσεων και των κοινωνικών κινημάτων αποτελεί ένα κεντρικό κλάδο της κοινωνιολογίας που μέσα του εντοπίζει κανείς διαφορετικές αφετηρίες και προσεγγίσεις. Η περίπτωση των προσφύγων αποτελεί το πεδίο έρευνας όπου, ίσως με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο, αποτυπώνονται οι έντονες αυτές αντιθέσεις.

Από τη μια πλευρά, η ανάλυση των δράσεων συχνά πλαισιώνεται θεωρητικά από το ιδιαίτερα επιδραστικό σχήμα της θεωρίας του εκσυγχρονισμού, με κυρίαρχους εκπροσώπους τους Inglehart (1990) και Welzel (Welzel et al. 2003). Στην προσέγγιση αυτή, οι συλλογικές διεκδικήσεις των κοινωνικών ομάδων του Παγκόσμιου Νότου αξιολογούνται εμμέσως, αποκλείοντάς τες από την ανάλυση. Πιο συγκεκριμένα, στη θεωρία κεντρικό ρόλο παίζει η εμπνευσμένη από την οικονομική επιστήμη έννοια της έλλειψης (scarcity). Με απλά λόγια, υποτίθεται πως σε συνθήκες οικονομικής έλλειψης τα υποκείμενα καθιστούν απόλυτη προτεραιότητα την ικανοποίηση των άμεσων υλικών αναγκών που εξασφαλίζουν την επιβίωση και άρα οι όποιες διεκδικήσεις προκύπτουν σε τέτοιες συνθήκες επικεντρώνονται αποκλειστικά σε αυτή τη διάσταση.

Από την άλλη πλευρά, οι κοινωνίες δυτικού τύπου, με τη σταδιακή εξασφάλιση των παραπάνω αναγκών και τις κατακτήσεις της αστικής δημοκρατίας, εξελίσσονται και η μετάβαση σε μεταβιομηχανικό και μετανεωτερικό στάδιο οδηγεί στη διεκδίκηση και μετα-υλικών δικαιωμάτων, όπως η ελευ-

θερία μετακίνησης, η προσωπική έκφραση, η ισότητα των φύλων ή η προστασία του περιβάλλοντος (Xyrolytas and Psimitis 2022). Πρόκειται επί της ουσίας για μια απροκάλυπτα εξελικτική προσέγγιση που βλέπει τα ηθικά και αξιακά χαρακτηριστικά των συλλογικών και κινηματικών δράσεων ως προνομιακές ιδιότητες στάσεων και κινήτρων που απαντώνται μόνο στις δυτικές κοινωνίες, όπου η απαραίτητη αφθονία εξασφαλίζεται από τη φιλελεύθερη οικονομία. Επομένως, συμπεραίνεται πως οι κοινωνίες της περιφέρειας ή του Παγκόσμιου Νότου, μέσω του αποκλεισμού τους από την ανάλυση, βρίσκονται σε ένα πρώιμο στάδιο εξέλιξης όπου οι συλλογικές δράσεις αφορούν αποκλειστικά υλικές διεκδικήσεις.

Σε ένα πρώτο επίπεδο κριτικής, η θεωρία παρουσιάζει έντονη αδυναμία εμπειρικής επιβεβαίωσης. Στην πραγματικότητα, σε χώρες της λατινικής Αμερικής και της Αφρικής, που δεν βρίσκονται στη μεταβιομηχανική περίοδο και όπου η φιλελεύθερη δημοκρατία δεν έχει επαρκώς κυριαρχήσει ώστε να προλάβει να πραγματοποιήσει τα υποτιθέμενα 'θαύματά' της, οι διεκδικήσεις με διακηρυγμένο στόχο την αξιοπρέπεια, την ισότητα και την αλληλεγγύη δεν αποτελούν εξαίρεση αλλά κανόνα κινηματικής απεύθυνσης (Vahabzadeh 2003, Zibechi 2007). Με άλλα λόγια, είναι τέτοιας ιδεοληπτικής υφής το αφήγημα που υποστηρίζει πως οι μετα-υλικές και αξιακές κοινωνικές απαιτήσεις αποτελούν απότοκο και πολυτέλεια της δυτικού τύπου οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, που προφανώς καταρρέει υπό το βάρος οποιασδήποτε εμπειρικής διερεύνησης. Η σημαντικότερη όμως διάσταση της θεωρίας του εκσυγχρονισμού δεν εντοπίζεται στην αδυναμία επιβεβαίωσής της, αλλά ακριβώς σε αυτές τις ουσιοκρατικές και νεοαποικιακές της παραδοχές και συμπερασματολογίες.

Σύμφωνα με αυτές, οι προερχόμενοι από τον Παγκόσμιο

Νότο πρόσφυγες αποτελούν μια μορφή 'κοινωνικών νηπίων' που αδυνατούν να συλλάβουν τις έννοιες του πολιτικού και της αρθρωμένης διεκδίκησης. Η ανεπάρκειά τους, σύμφωνα με τη θεωρία, δεν εντοπίζεται μόνο στις πιέσεις και ελλείψεις που αντιμετωπίζουν, αλλά κυρίως στις υποτιθέμενες εγγενείς αδυναμίες των μη δυτικών καπιταλιστικών κοινωνιών να παραγάγουν εκείνους τους ανθρωπολογικούς τύπους που είναι σε θέση να αμφισβητήσουν τις καθεστηκυίες θέσεις και πρακτικές. Αυτή η έντονα ουσιοκρατική αντίληψη σε ορισμένους μπορεί να θυμίζει ένα ανατριχιαστικό φάντασμα του παρελθόντος που δύσκολα έχει θέση ή απήχηση στη σύγχρονη ανάλυση των κοινωνικών επιστημών. Δυστυχώς, η πραγματικότητα είναι πως ακόμα και το 2021 ο Welzel επαναβεβαίωσε εμμέσως τις παραπάνω θέσεις, υποστηρίζοντας πως η οικονομική μεγέθυνση των δυτικών κοινωνιών ενεργοποιεί μια διαδικασία 'γνωστικής κινητοποίησης' (cognitive mobilization) που αποτυπώνεται στην αύξηση του εκπαιδευτικού επιπέδου, στην αυξημένη πρόσβαση στην πληροφορία ή στη μετακίνηση για λόγους εργασίας και αναψυχής. Η κινητοποίηση αυτή υποτίθεται πως προωθεί τις ανθρώπινες γνώση, εγρήγορση και ευφυΐα που εμπνέουν τους ανθρώπους να δρουν εκφραστικά και να απορρίπτουν συμβατικές σοφίες και αυθεντίες (Welzel 2021).

Βλέπουμε λοιπόν από τη μια πλευρά την ουσιοκρατική παράδοση της συντηρητικής διανόησης να επιβάλλει ένα ερμηνευτικό σχήμα παθητικότητας και αδυναμίας σε σχέση με τις προσφυγικές συλλογικές δράσεις και διεκδικήσεις. Ωστόσο, η επίκληση μιας μονόδρομης αντι-ουσιοκρατίας δεν διασφαλίζει την έγκυρη ανάλυση του συγκεκριμένου θέματος. Για παράδειγμα, στην αντίπερα όχθη, μπορεί να εντοπίσει κανείς εξίσου ουσιοκρατικές αναφορές, που υποδέχονται τους

πρόσφυγες ως το νέο επαναστατικό υποκείμενο το οποίο αμφισβητεί εμπράκτως την έννοια του έθνους - κράτους (Atas et al 2016) ή ακόμα και τη διεθνή καπιταλιστική ανάπτυξη (Fiedrel 2013).

Αν και η συγκεκριμένη προσέγγιση σε καμία περίπτωση δεν έχει την επιδραστικότητα της θεωρίας του εκσυγχρονισμού, και οι δύο θέσεις φαίνεται από κοινού να χαρακτηρίζονται από την άσκηση επιστημικής βίας² πάνω στους πρόσφυγες. Για την ακρίβεια, μπορεί να υποστηρίξει κανείς πως η μελέτη των συλλογικών δράσεων των προσφύγων μέσα από τα δύο προαναφερθέντα ερμηνευτικά σχήματα αποτελεί την επιτομή αυτής της εξουσιαστικής πρακτικής. Η Dotson (2011) αναγνωρίζει δύο κατηγορίες επιστημικής βίας. Η πρώτη ονομάζεται «σίγαση της μαρτυρίας» (testimonial quieting) και έχει να κάνει με την πρακτική κατά την οποία η εξουσία καθορίζει τον ομιλητή ως κάποιον που δεν έχει επαρκείς γνώσεις και επομένως δεν είναι άξιος να ακουστεί. Η δεύτερη είναι η «κατάπνιξη της μαρτυρίας» (testimonial smothering) όπου η εξουσία αλλάζει τη μαρτυρία του ομιλητή, προκειμένου να ταιριάξει στο αφήγημα που εκείνη έχει ήδη επιλέξει.

Οπότε, η προβληματική του άρθρου βρίσκεται εκ των πραγμάτων μέσα σε ένα ιδιότυπο αναλυτικό συνεχές, όπου στο ένα άκρο η συντηρητική διανόηση επιβάλλει σιγή στις μαρτυρίες των προσφύγων, ανάγοντάς τους σε ανεπαρκή και ανώριμα κοινωνικά υποκείμενα, ενώ στο άλλο ένας ανέξοδος ριζοσπαστισμός καταπνίγει το λόγο τους προσαρμόζοντάς τον σε ένα επαναστατικό φαντασιακό. Σε αντίθεση με αυτά, η ανάλυσή μας προσανατολίζεται στην επιστημονική αξιοποίηση και στον σεβασμό των προσφυγικών υποκειμενικότητων, επιβάλλοντας μια προσεκτική πλοήγηση ανάμεσα στις θεωρητικές συμπληγάδες της επιστημικής βίας. Ο λόγος των προ-

σφύγων οφείλει να βγει στο προσκήνιο και να φωτίσει τις δράσεις και τις νοηματοδοτήσεις τους.

Μάλιστα, η δυναμική και των δύο, στο βαθμό που αφορά την επιστημονική ανάλυση, οφείλει να εκτιμηθεί και σε επίπεδο ενδεχομενικότητας³, δηλαδή των κοινωνικών εξελίξεων που μπορεί να προκύψουν μέσα από τις προσφυγικές υποκειμενικότητες. Μια τέτοια εξέταση σε καμία περίπτωση δεν προβλέπει μελλοντικές εξελίξεις, αλλά αναγνωρίζει στις υπάρχουσες αξίες και αντιλήψεις την προοπτική της κοινωνικής αλλαγής. Η αλλαγή αυτή αλλά και η μορφή της δεν προεξοφλούνται, καθώς ένα ενδεχόμενο, εξ ορισμού, μπορεί να μη λάβει χώρα. Μάλιστα, η ασφαλής 'πρόβλεψη' των εξελίξεων με βάση τις νοηματοδοτήσεις των προσφύγων θα αποτελούσε μια απόπειρα ετεροκαθορισμού τους από πλευράς μας στο πλαίσιο της προαναφερθείσας επιστημικής βίας. Ωστόσο, επισημαίνεται η δυναμική των συγκεκριμένων υποκειμενικότητων και η ενδεχομένως καίρια συμβολή τους στην κοινωνική αλλαγή.

Θεωρητικές παραδοχές της ανάλυσης του προσφυγικού ζητήματος

Πριν ξεκινήσουμε τη συζήτηση για τη συλλογική δράση των προσφύγων στη Λέσβο, έχει σημασία να εξετάσουμε το ζήτημα μέσα και από μια δεύτερη απαραίτητη επιστημονική αποσαφήνιση. Οι σύγχρονες προσφυγικές μετακινήσεις, για τις οποίες – ιδιαίτερα από το 2015 και μετά – τόσο πολύ μελάνι έχει χυθεί, έχουν μια πολύ συγκεκριμένη διαφορά από την πλειοψηφία των προηγούμενων μεταναστευτικών ροών. Ενώ, δηλαδή, παλαιότερα απασχολούσε περισσότερο το νομικό

καθεστώς των προσφύγων, όπως αυτό καθορίζεται από τη Σύμβαση της Γενεύης του 1951⁴, στο κέντρο του ενδιαφέροντος των σύγχρονων περιπτώσεων μαζικής μετανάστευσης τίθεται η διάρκεια της μεταναστευτικής πορείας και η ασάφεια του προορισμού.

Στις μεταναστευτικές σπουδές, και ιδιαίτερα στην κοινωνιολογία της μετανάστευσης, έχει επικρατήσει ένα σχήμα που ασχέτως των θεωρητικών, πολιτικών και ιδεολογικών του αφετηριών, παρουσιάζει με απλοϊκό τρόπο ένα κοινό αντιληπτικό παρανομαστή. Αυτός πολύ απλά είναι πως η μετανάστευση αποτελεί την μετακίνηση από ένα σημείο Α σε ένα σημείο Β. Η χώρα προέλευσης είναι δεδομένη, το ίδιο και η χώρα υποδοχής και η ένωση των δύο σημείων αφορά τη μεταναστευτική διαδικασία⁵ που πραγματοποιείται με τα όποια μέσα έχει στη διάθεσή της η μετανάστρια ή ο μετανάστης. Τα κυρίαρχα ερμηνευτικά μας μοντέλα, είτε αναφέρονται σε νεοκλασικές και λειτουργιστικές προσεγγίσεις, στη νεομαρξιστικής αφετηρίας θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων ή στη θεωρία δικτύων, έχουν αναγάγει τη σχετικά παρωχημένη αυτή αντίληψη των σημείων Α και Β σε βασική παραδοχή επιστημονικής ανάλυσης.

Στην πραγματικότητα, ωστόσο, η σύγχρονη (αλλά ως ένα βαθμό και η παραδοσιακή) μετακίνηση χαρακτηρίζεται από πολύ μεγαλύτερη ασάφεια. Ανάμεσα στα σημεία Α και Β υπάρχουν συχνά περισσότεροι του ενός ενδιάμεσοι σταθμοί. Ο χρόνος παραμονής σε αυτούς επίσης ποικίλει, με αποτέλεσμα οι επιστημονικές βεβαιότητες και τυπολογίες περί χωρών προέλευσης, υποδοχής και ενδιάμεσων σταθμών να εμπεριέχουν ένα βαθμό αυθαιρεσίας. Για παράδειγμα, μια μετανάστρια ή ένας μετανάστης συχνά δεν είναι σε θέση να ορίσουν τη χώρα στην οποία βρίσκονται ως χώρα υποδοχής ή ενδιά-

μεσο σταθμό. (Di Saint Pierre et al. 2015, Xypolytas et al. 2017). Άλλωστε, η έννοια του προορισμού, όπως την κατανοεί η παραδοσιακή επιστημονική ανάλυση, εμφανίζει μια στατικότητα που δεν φαίνεται να συνάδει με τον δυναμικό και συχνά συνεχή επανακαθορισμό των στόχων που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες, αλλά και τις παλαιότερες, μετακινήσεις.

Αυτός είναι άλλωστε ένας από τους λόγους για τους οποίους εντοπίζει κανείς στη βιβλιογραφία μια μετατόπιση στην επιστημονική ορολογία, με τους όρους «μετανάστας» ή «πρόσφυγας» συχνά να αντικαθίστανται από τους όρους «άνθρωποι σε μετακίνηση» ή «μετακινούμενοι πληθυσμοί» (People on the Move - PotM). Ο πρώτος λόγος της μετατόπισης αυτής έγκειται στην αμφισβήτηση της εν πολλοίς αυθαίρετης διχοτόμησης που δημιουργεί η Σύμβαση της Γενεύης ανάμεσα σε πρόσφυγες και μετανάστες (Crawly and Skleparis 2017). Ο δεύτερος αφορά ακριβώς την αναγνώριση της συνθετότητας και πολυπλοκότητας των σύγχρονων μετακινήσεων αλλά και των προκλήσεων και ιδιαίτερων επιπτώσεων που έχουν αυτές επάνω στα ίδια τα υποκείμενα.

Τα παραπάνω σε καμία περίπτωση δεν σηματοδοτούν ένα χαώδες πεδίο στο οποίο δεν μπορούμε να αξιοποιήσουμε ερμηνευτικές σταθερές. Αντιθέτως, επιβάλλουν στην ανάλυσή μας τον έγκυρο 'εντοπισμό' της. Δηλαδή, εξετάζοντας τις δράσεις ή τις αντιλήψεις των μετακινούμενων πληθυσμών, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε το χωρικό και χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές προκύπτουν. Επιστρέφοντας λοιπόν στην περίπτωση των νησιών του ανατολικού Αιγαίου κατά την περίοδο 2015 - 2020, η ερμηνεία των συλλογικών δράσεων των προσφύγων προϋποθέτει τον σωστό εντοπισμό τους.

Αναφορικά με τον χρόνο, η εν λόγω εξαιτία μπορεί να χωριστεί σε τρεις διακριτές περιόδους. Η πρώτη ξεκινάει το 2015

και ολοκληρώνεται με τη συμφωνία ΕΕ - Τουρκίας τον Μάρτιο του 2016. Πρόκειται για την περίοδο μιας πιο φιλελεύθερης μεταναστευτικής πολιτικής, που χαρακτηρίζεται από τη σχετική διευκόλυνση της διέλευσης των προσφύγων από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου στην ενδοχώρα και στη συνέχεια στις χώρες της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης. Οι τυπικές διευκολύνσεις συνοδεύονται και από ένα κυρίαρχο αφήγημα αλληλεγγύης στα θύματα του πολέμου της Συρίας. Με τον τρόπο αυτό ενεργοποιούνται ανθρωπιστικού τύπου αντανakλαστικά στις τοπικές κοινωνίες, ενώ παράλληλα αποδυναμώνεται σημαντικά η δυνατότητα άρθρωσης ρατσιστικού λόγου από ξενοφοβικές ομάδες.

Η δεύτερη περίοδος εκτείνεται από τη Συμφωνία ΕΕ - Τουρκίας μέχρι το 2019. Εδώ εντοπίζει κανείς και επίσημα την έναρξη της ευρωπαϊκής αποτρεπτικής μεταναστευτικής πολιτικής. Αυτή έγκειται από τη μια πλευρά στην εξωτερίκευση των συνόρων, με χώρες εκτός της ΕΕ να ενεργοποιούνται ώστε να εμποδίσουν την μετακίνηση πληθυσμών εντός ευρωπαϊκής ηπείρου. Από την άλλη πλευρά, εντός της ΕΕ η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται κυρίως από τη χρήση των Κέντρων Υποδοχής και Ταυτοποίησης (ΚΥΤ) ως μέσων αποτροπής. Στα κέντρα αυτά η μακρά αναμονή σε απaráδεκτες συνθήκες διαβίωσης έχει ως στόχο να εξαναγκάσει τους πρόσφυγες να κάνουν αίτημα 'οικειοθελούς επιστροφής', που αποτελεί τη μόνη χρονικά σύντομη γραφειοκρατική διαδικασία στο ΚΥΤ. Παράλληλα, η κοινοποίηση των συνθηκών στα στρατόπεδα λειτουργεί ως πομπός μηνύματος αποτροπής για μελλοντικούς μετακινούμενους πληθυσμούς (Ξυπολυτάς 2019).

Η τρίτη περίοδος αποτροπής ξεκινάει δειλά από το 2019, συνεχίζεται έως και σήμερα και έχει να κάνει με τη συστηματική άσκηση συνοριακής βίας. Σε αυτή τη φάση υπάρχει η λε-

γόμενη 'αποσυμφόρηση' των νησιών, σε συνδυασμό με τη συστηματική πρακτική των παράνομων επαναπροωθήσεων (pushbacks). Πρόκειται για μια πολύ πιο ριζοσπαστική στρατηγική με προφανείς συνέπειες, μεταξύ άλλων, την απώλεια ανθρώπινων ζωών, όπως αναδεικνύουν οι εγχώριες και διεθνείς εκθέσεις (Human Rights Watch 2022, ΕΣΠ 2024), αλλά και τραγικά περιστατικά όπως το ναυάγιο της Πύλου τον Ιούλιο του 2023.

Η επιλογή λοιπόν της περιόδου 2015 - 2020 αποτελεί μια σαφή μεθοδολογική στόχευση για την έρευνα των συλλογικών δράσεων των προσφύγων, καθώς ο μαζικός εγκλεισμός τους στα ΚΥΤ αποτελεί καταλύτη ζυμώσεων, αντιστάσεων και καταστολής. Η τρίτη περίοδος, αν και ενδεχομένως να έχει ερμηνευτική βαρύτητα, ιδιαίτερα σε ζητήματα διαμόρφωσης συλλογικής ταυτότητας των προσφύγων, αφορά μια χωρικά διασκορπισμένη ομάδα υποκειμένων που, όπως θα εξετάσουμε στη συνέχεια, ενδεχομένως να μην έχει ακόμα αρθρώσει με σταθερό τρόπο διεκδικητικό και αντιπαραθετικό λόγο αναφορικά με την παράνομη άσκηση συννοριακής βίας.

Από την άλλη πλευρά, σε σχέση με το χωρικό εντοπισμό της παρούσας μελέτης, η Ελλάδα, και πιο συγκεκριμένα τα νησιά του Αιγαίου στα οποία βρίσκονται τα διάφορα στρατόπεδα μεταναστών, δεν αποτελούν τελικό προορισμό για τη συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων. Αντιθέτως, αποτελούν τουλάχιστον τον δεύτερο από διάφορους άλλους ενδιάμεσους προορισμούς, με τον πρώτο να είναι η Τουρκία (Ξυπολυτάς 2019). Η παραμονή των ανθρώπων στη χώρα μας γίνεται αντιληπτή σε ένα πρώτο επίπεδο ως προσωρινή, με τελικό προορισμό κάποια άλλη χώρα της Ευρώπης. Η απροσδιόριστη και μακρά παραμονή φαίνεται να ματαιώνει τους όποιους σχεδιασμούς και μετατρέπεται στο κυρίαρχο πρό-

βλημα για τους πληθυσμούς που βρίσκονται στα νησιά του Αιγαίου.

Η παραπάνω χωρική πλαισίωση του φαινομένου έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς διαφοροποιεί τα δεδομένα της ανάλυσης των συλλογικών δράσεων των προσφύγων. Είναι προφανές πως είναι εντελώς διαφορετικό το κοινωνικό πλαίσιο σε περιοχές που νοσηματοδοτούνται από τους πρόσφυγες ως χώρες υποδοχής, όπως για παράδειγμα η Γερμανία ή το Βέλγιο, σε σχέση με αυτό που εντοπίζει κανείς σε ένα στρατόπεδο ενός νησιού της Ελλάδας που γίνεται κατανοητό ως ενδιάμεσος σταθμός. Η διαφοροποίηση αφορά τη φύση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες, τις συγκεκριμένες διεκδικήσεις τους, τη μορφή που παίρνουν αυτές, αλλά και την έννοια της απεύθυνσης.

Η υποτιθέμενη προσωρινότητα της παραμονής στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου είναι φυσιολογικό να προσανατολίζει τις δράσεις των προσφύγων στη διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης και ταχύτερης διεκπεραίωσης των αιτημάτων ασύλου. Όπως θα δούμε και στην ανάλυση των συνεντεύξεων, αν και οι διεκδικήσεις αυτές καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τις πιέσεις της μεταναστευτικής διαδικασίας που για εκείνους είναι ακόμα σε εξέλιξη, ωστόσο πλαισιώνονται αξιακά και ηθικά μέσα από τις έννοιες της ελευθερίας της μετακίνησης και της προστασίας της ανθρώπινης ζωής.

Θεωρητική πλαισίωση: Ευκαιρίες και περιορισμοί

Οι παραπάνω παραδοχές αναφορικά με τις συλλογικές δράσεις και τη μετανάστευση επιβάλλουν στην ανάλυσή μας την

αναγνώριση των συγκεκριμένων ιδιοτελειών που προκύπτουν από την επιστημονική συζήτηση και παράλληλα την εξειδικεύουν. Η τελευταία, όπως υποστηρίζει η έρευνά μας, δεν μπορεί να προχωράει σε γενικεύσεις περί αντιστάσεων ή πολιτικής δράσης των προσφύγων έξω από το συγκεκριμένο πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές εντοπίζονται. Με δεδομένες λοιπόν τις παραπάνω ερμηνευτικές, χρονικές και χωρικές παραδοχές, η αναζήτησή μας θα λάβει χώρα μέσα από το επεξηγηματικό πρίσμα της θεωρίας της Δομής Πολιτικών Ευκαιριών (εφεξής ΔΠΕ).

Για λόγους συντομίας θα παρακάμψουμε μια λεπτομερή παρουσίαση της θεωρίας⁶ και θα αρκεστούμε σε μια αδρή σκιαγράφηση. Επί της ουσίας, πρόκειται για μια προσέγγιση που επιχειρεί να περιγράψει πώς διαμορφώνονται, επιβιώνουν, μετασχηματίζονται, δρουν και παρακάμψουν οι συλλογικές δράσεις και τα κινήματα σε βάθος χρόνου (Ψημίτης 2011). Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης εντοπίζονται ευκαιρίες και περιορισμοί της δράσης που μπορεί να έχουν είτε σταθερά είτε ευμετάβλητα χαρακτηριστικά. Στην πρώτη περίπτωση γίνεται λόγος για 'δομικούς' όρους πρόσβασης στην ευκαιρία, όπου αξιολογείται συνήθως η ισχύς του κράτους και η δυνατότητά του για κοινωνικό έλεγχο και καταστολή. Στη δεύτερη περίπτωση, έχουμε να κάνουμε με μια πιο επεξεργασμένη και εκλεπτυσμένη εξέταση της έννοιας της συγκυρίας ως επεξηγηματικού παράγοντα. Εδώ δίνεται έμφαση στις χωρικές και χρονικές ιδιοτελότητες που μεταβάλλουν την πρόσβαση στην **ευκαιρία** κυρίως μέσα από αναδιατάξεις σε επίπεδο δρώντων, συμμάχων και αντιπάλων (Tarrow 1999).

Η χρήση του θεωρητικού πλαισίου της ΔΠΕ κρίνεται στην περίπτωση μας ως η πλέον δόκιμη, καθώς μέσω αυτής καλούμαστε να εξηγήσουμε ένα κεντρικό εύρημα της ποσοτικής με-

λέτης που αφορά τη μείωση των συλλογικών δράσεων των προσφύγων από το 2018 και μετά (πίνακας 37). Ωστόσο, στη συγκεκριμένη ανάλυση η αξιοποίηση της ΔΠΕ δεν γίνεται με τη λογική αναζήτησης εξωγενών ως προς τους πρόσφυγες παραγόντων. Αντιθέτως, η έννοια της ευκαιρίας προσεγγίζεται κυρίως μέσα από τις νοηματοδοτήσεις των ίδιων των υποκειμένων, υπό το πρίσμα του τι νοείται από τους πρόσφυγες ως ευκαιρία ή περιορισμός. Σε αυτό το σημείο ίσως είναι σημαντικό να αναγνωριστούν εκ των προτέρων τα πιθανά όρια της συγκεκριμένης θεωρητικής πλαισίωσης. Όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, η διαβίωση των προσφύγων γίνεται σε ένα νέο για εκείνους και – τουλάχιστον κατ'επίφαση – προσωρινό χώρο ημι-εγκλεισμού. Αυτό εκ των πραγμάτων υπονομεύει την αναζήτηση από την πλευρά μας δομικών όρων πρόσβασης στην ευκαιρία μέσα από νοηματοδοτήσεις.

Οι νεοαφιχθέντες πρόσφυγες, ακόμα και με δεδομένη την καθημερινή και άμεση επαφή με την καταστολή που θα εξετασθεί στη συνέχεια, είναι λογικό να αδυνατούν να πλαισιώσουν νοηματικά την εμπειρία τους σε σχέση με τα χαρακτηριστικά του ελληνικού κράτους ή της ελληνικής πολιτικής **ελίτ**⁷. Αυτή η διαπίστωση δεν αποτελεί μια ουσιοκρατική υποτίμηση της αντιληπτικής τους ικανότητας, αλλά αναγνώριση πως μια τέτοια πλαισίωση προϋποθέτει ένα βαθμό επαφής και εξοικείωσης με την ελληνική κοινωνία που δεν μπορεί να έρθει μέσα από τον – έστω και πολύμηννο – ημι-εγκλεισμό σε ένα στρατόπεδο.

Άλλωστε, από τις ίδιες τις συνεντεύξεις προέκυψε πως οι όποιες αναφορές σε δομικές διαστάσεις αφορούσαν κυρίως την ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική και δευτερευόντως την κυβέρνηση της Τουρκίας. Με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται η νοηματοδότηση της μετανάστευσης από τα ίδια τα υπο-

κείμενα ως ένα υπερεθνικό ζήτημα στο οποίο έχουν επικρατήσει βασικοί πόλοι εξουσίας, αλλά και η αναγνώριση της Ελλάδας ως ενός ενδιάμεσου σταθμού, εντός του οποίου τα τεκταινόμενα αποτυπώνουν διεθνείς στοχεύσεις και στρατηγικές. Αυτά μας οδηγούν σε μια δομή ανάλυσης που, στην περίπτωση των προσφύγων, αποφεύγει τον διαχωρισμό ανάμεσα σε δομικούς και μεταβλητούς όρους πρόσβασης σε ευκαιρίες δράσης και, αντιθέτως, καταγράφει τους παράγοντες που νοηματοδοτούνται από τους ίδιους ως ευκαιρίες ή περιορισμοί για την πραγματοποίηση οργανωμένων μορφών αντίστασης.

Ωστόσο, πριν προχωρήσουμε στην εξέταση των προσφυγικών υποκειμενικότητων είναι απαραίτητη μια πρώτη αποτύπωση των ποσοτικών δεδομένων που θα σκιαγραφήσουν τα γενικά χαρακτηριστικά των δράσεων.

Ποσοτική αποτύπωση των προσφυγικών συλλογικών δράσεων

Αναφορικά με τα δεδομένα της ποσοτικής έρευνας αναδύονται ορισμένα κεντρικά ευρήματα τα οποία οφείλουμε να συνοψίσουμε και να προχωρήσουμε σε ένα πρώτο σχολιασμό. Σε ένα πρώτο επίπεδο, θα μας απασχολήσουν τα ρεπερτόρια δράσης των γεγονότων διαμαρτυρίας και τα ειδικότερα χαρακτηριστικά τους. Οι συλλογικές δράσεις των προσφύγων αφορούν ως επί το πλείστον την παρέμβασή τους στο δημόσιο χώρο. Πιο συγκεκριμένα, η έρευνα διαπίστωσε διαδηλώσεις, συγκεντρώσεις και παραστάσεις διαμαρτυρίας. Αθροιστικά, οι τρεις αυτές μορφές συλλογικών δράσεων αποτελούν πάνω από τα μισά γεγονότα διαμαρτυρίας (63%, πίνακας 40). Πέραν αυτών, ιδιαίτερη σημασία έχει η δράση μέσω καταλήψεων δη-

μοσιών και ιδιωτικών χώρων και οι καθιστικές διαμαρτυρίες (αθροιστικά, σχεδόν 12%, πίνακας 40), καθώς πρόκειται για γεγονότα που διαταράσσουν κατά κάποιον τρόπο την καθημερινή ζωή στους τόπους όπου εκδηλώνονται, πιθανά παρεμποδίζουν την λειτουργία συγκεκριμένων θεσμών, αλλά και προσελκύουν την προσοχή των αρχών και των κατοίκων περιοχών. Τέλος, αξιοσημείωτες είναι οι απεργίες πείνας, που ενώ ποσοτικά δεν αποτελούν μια ξεκάθαρη τάση (μόλις 8 στη Λέσβο και μια στη Χίο) έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, είτε επειδή πραγματοποιούνται ταυτόχρονα από περισσότερα του ενός άτομα είτε επειδή οδηγούν σε γεγονότα διαμαρτυρίας από άλλους πρόσφυγες ως έκφραση αλληλεγγύης στον απεργό.

Εξειδικεύοντας τα παραπάνω δεδομένα, βλέπουμε ότι στη συντριπτική τους πλειοψηφία τα γεγονότα διαμαρτυρίας των προσφύγων είναι χωρίς οργανωτή (88%, πίνακας 32). Πρόκειται δηλαδή κυρίως για αυθόρμητες δράσεις που συνδέονται περισσότερο με τις συνθήκες διαβίωσης και τον εγκλωβισμό στα νησιά. Ενισχύοντας το εν λόγω συμπέρασμα, βλέπει κανείς πως η αριθμητική συμμετοχή στα γεγονότα δεν είναι μαζική. Πάνω από τις μισές δράσεις (53%, πίνακας 42) αριθμούν μέχρι 100 άτομα, ενώ μόλις 10 δράσεις συμμετέχουν περισσότερα από 500 άτομα. Επιπροσθέτως, οι δράσεις είναι μικρές σε διάρκεια, καθώς το 75% αυτών διαρκεί για λίγες ώρες, ενώ μόλις το 10% έχει διάρκεια μιας εβδομάδας ή παραπάνω (πίνακας 38). Τέλος, ο αυθορμητισμός των δράσεων ενισχύεται και από το εύρημα που δείχνει πως από τα γεγονότα διαμαρτυρίας σχεδόν απουσιάζουν οι συμβολικές δράσεις (μόλις 6 από τις 196 συνολικά, πίνακας 40). Με δεδομένο πως οι τελευταίες εκ των πραγμάτων απαιτούν ένα βαθμό προετοιμασίας και επεξεργασίας, φαίνεται πως ο επείγων χαρακτήρα

των διεκδικήσεων, **το επίδικό τους** και οι απαράδεκτες συνθήκες διαβίωσης υπονόμισαν την αναζήτηση τέτοιων δημιουργικών μορφών δράσης.

Ένα ακόμα σημαντικό δεδομένο που προκύπτει έχει να κάνει με την απεύθυνση των προσφυγικών δράσεων που στη συντριπτική τους πλειοψηφία **αφορά** την ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική. Τα αιτήματα των προσφύγων στις διαμαρτυρίες τους φαίνεται να αφορούν τον απεγκλωβισμό τους και τη συνέχιση της μετακίνησής τους. Αυτό αποτυπώνεται με σαφήνεια από το γεγονός ότι πάνω από τις μισές δράσεις (σχεδόν 60%) έχουν γενική και υπερεθνική απεύθυνση, όπως φαίνεται στον πίνακα 45. Σε μια πρώτη ανάγνωση η επισήμανση αυτή μπορεί να εμφανίζεται αυτονόητη. Ωστόσο η επίγνωση των προσφύγων σε σχέση με τη διεθνή πλαισίωση των βιωμένων εμπειριών τους έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, καθώς, όπως θα δούμε στη συνέχεια, πρόκειται για μια διάσταση που επισημαίνεται επανειλημμένα **στο** λόγο τους.

Επίσης, ένα εύρημα της έρευνας που χρήζει ιδιαίτερου σχολιασμού αφορά την πραγματοποίηση των γεγονότων διαμαρτυρίας στον αστικό χώρο και στις τοπικές κοινότητες (σχεδόν 64% και 27% αντίστοιχα, πίνακας 39). Η σημασία του έγκειται σε δύο διαστάσεις. Η πρώτη έχει να κάνει με τις δράσεις που λαμβάνουν χώρα κοντά ή μέσα στα ΚΥΤ. Τα ΚΥΤ και στα τρία νησιά βρίσκονται εκτός του στενού αστικού ιστού, αλλά σε σχετικά κοντινή απόσταση που δεν ξεπερνάει τα 6 ή 8 χιλιόμετρα από το κέντρο της κάθε πόλης. Η αποτύπωση των τοπικών κοινοτήτων ως χώρος πραγματοποίησης δράσεων αφορά τις κινητοποιήσεις των προσφύγων σε χώρους πλησίον των ΚΥΤ και κατά μήκος των δρόμων που τα συνδέουν με τον αστικό ιστό. Ωστόσο, το σχετικά υψηλό ποσοστό των γεγονότων που καταγράφονται στις τοπικές κοινότητες αναδει-

κνύει ένα ζήτημα που έχει ήδη αναφερθεί στην έκθεση της ποσοτικής διερεύνησης και αφορά ένα μεγάλο αριθμό κινητοποιήσεων που συμβαίνουν μέσα στον χώρο των ΚΥΤ και δεν καταγράφονται απαραίτητα από τα τοπικά μέσα.

Η δεύτερη σημαντική διάσταση του χώρου πραγματοποίησης των κινητοποιήσεων συνδέεται με το ζήτημα των συνεργασιών των προσφύγων με αλληλέγγυες ομάδες. Από την ανάλυση των δημοσιευμάτων προκύπτει πως οι δράσεις στις κεντρικές πλατείες ή στα λιμάνια έχουν συχνά την υποστήριξη διάφορων αλληλέγγυων ομάδων, ενώ τα γεγονότα διαμαρτυρίας στις τοπικές κοινότητες είναι περισσότερο αυθόρμητα και αυτοοργανωμένα. Η υποστήριξη που λαμβάνουν οι **πρόσφυγες** δεν φαίνεται να αφορά μια πατερναλιστικού τύπου κάλυψη από υπάρχουσες συλλογικότητες γηγενών, αλλά μια απλή κινητοποίηση πόρων που **είναι** απαραίτητοι για την πραγματοποίηση ή συνέχιση μιας **δράσης**⁸. Αυτό το δεδομένο φαίνεται να διαφοροποιείται μόνο σε περιπτώσεις που η διαμαρτυρία απαιτεί ειδική γνώση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων και αυξημένο βαθμό οργάνωσης, όπως η περίπτωση της κατάληψης των γραφείων του ΣΥΡΙΖΑ Μυτιλήνης τον Γενάρη του 2017, όπου η συμβολή αριστερών και αντιεξουσιαστικών συλλογικοτήτων, μαζί με τους πρόσφυγες, ήταν καίρια.

Τέλος, το κεντρικότερο ίσως εύρημα της έρευνας αφορά τη μεγάλη συχνότητα προσφυγικών συλλογικών δράσεων τα τρία πρώτα χρόνια (2015 με 2017) και την απότομη πτώση τους στη συνέχεια (2018-2020) (πίνακας 37). Στη συγκεκριμένη εξέλιξη φαίνεται να συμβάλουν διαφορετικές σημαντικές διαδικασίες που αναλύονται στη συνέχεια και για το λόγο αυτό η συνολικότερη αξιολόγηση του ευρήματος θα γίνει στα συμπεράσματα του κεφαλαίου. Ωστόσο, σε ένα πρώτο επίπεδο βλέπουμε την ένταση των γεγονότων διαμαρτυρίας κατά την

πρώτη περίοδο όπου ασκείται μια σχετικά επιτρεπτική μεταναστευτική πολιτική (2015-2016). Αυτό μπορεί να εξηγηθεί μέσα από τη θεωρία της ΔΠΕ που υποστηρίζει πως η αποδυνάμωση της βούλησης του κράτους για καταπίεση αποτελεί σημαντική ευκαιρία για την ενίσχυση των συλλογικών δράσεων.

Πρόκειται για την περίοδο όπου επικρατεί διεθνώς η λογική της έκτακτης ανάγκης, με τον περιορισμό της μετακίνησης να μην αποτελεί μέρος της επίσημης πολιτικής ρητορικής. Αντιθέτως, η διευκόλυνση της μετακίνησης, ιδιαίτερα των Σύριων προσφύγων, συγκροτεί το κυρίαρχο ευρωπαϊκό αφήγημα το οποίο φαίνεται να διεισδύει κατά κανόνα στις τοπικές κοινωνίες και σε νησιά όπως η Λέσβος. Έχουμε δηλαδή μια τοπική κοινωνία που, σε έκτακτες συνθήκες μαζικής και ταχείας μεταναστευτικής ροής, εμφανίζει ενδείξεις ανοχής ή και κατανόησης των ιδιαιτεροτήτων και των αναγκών των μετακινούμενων πληθυσμών (Ρόντος 2017), αλλά κυρίως αποθαρρύνει την ανοιχτή έκφραση ρατσιστικών και ξενοφοβικών θέσεων.

Η έναρξη του δεύτερου σταδίου μεταναστευτικής πολιτικής, που εγκαινιάζεται το Μάρτιο του 2016 με τη συμφωνία ΕΕ - Τουρκίας, σηματοδοτεί τον εγκλωβισμό των προσφύγων οι οποίοι απαντούν με ακόμη περισσότερες συλλογικές δράσεις, με τον απόλυτο αριθμό τους για τη διετία 2016-2017 να φτάνει σχεδόν τις 50. Η μεγάλη αλλαγή λαμβάνει χώρα το 2018 όπου η μείωση των γεγονότων διαμαρτυρίας είναι απολύτως εμφανής, καθώς καταγράφονται μόλις 5 δράσεις. Η εξέλιξη αυτή φαίνεται να συμπίπτει χρονικά με την απροκάλυπτη και απροσχημάτιστη δράση ρατσιστικών ομάδων. Αυτές, ιδιαίτερα στη Λέσβο, κάνουν αισθητή την παρουσία τους στο δημόσιο χώρο, με κεντρικό γεγονός (όπως θα αναλυθεί στο κε-

φάλαιο των ρατσιστικών συλλογικών δράσεων) το πογκρόμ του Απριλίου του 2018 στην Πλατεία Σαπφούς της Μυτιλήνης.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, γίνεται κατανοητό πως οι δράσεις των τριών συλλογικών δρώντων καθ' όλη τη διάρκεια της εξετίας δεν μπορούν να ερμηνευθούν αυτόνομα και ξεχωριστά, καθώς αναδεικνύεται αναπόφευκτα μια σύνδεση μεταξύ τους, μέσα από συμμαχίες και αντιπαραθέσεις που θα αναλυθούν περισσότερο στη συνέχεια. Προς το παρόν, αρκεί η επισημάνση πως η έντονη υποχώρηση των γεγονότων διαμαρτυρίας των προσφύγων, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Λέσβου, φαίνεται να αποτυπώνει σε μεγάλο βαθμό και τη δυναμική της συλλογικής δράσης των δύο έτερων ομάδων, των αλληλέγγυων και των ρατσιστών/ξενόφοβων. Ο τρόπος με τον οποίο ασκείται αυτή η επίδραση, αλλά και η περαιτέρω ερμηνεία των συλλογικών αντιστάσεων των προσφύγων, προκύπτουν μέσα από τις νοηματοδοτήσεις των υποκειμένων που αποτυπώνονται στη συνέχεια.

Ευκαιρίες

Όπως ειπώθηκε παραπάνω, μια πρώτη πολύ σημαντική διάσταση των δράσεων των προσφύγων αφορά τον χώρο όπου αυτές συμβαίνουν. Σε αντίθεση με τις αλληλέγγυους και τους ρατσιστές/ξενόφοβους που δραστηριοποιούνται ως επί το πλείστον στην πόλη της Μυτιλήνης, οι πρόσφυγες εμφανίζουν δύο χώρους δράσης: πρωτίστως το στρατόπεδο της Μόριας και δευτερευόντως τη Μυτιλήνη. Όπως είναι λογικό, οι συλλογικές τους αντιστάσεις ενεργοποιούνται στο χώρο διαμονής που είναι το ΚΥΤ. Η ενεργοποίηση των αντιστάσεων αφορά

δύο διακριτές συνθήκες. Η πρώτη έχει να κάνει με τις πιο άμεσες διαμαρτυρίες που συμβαίνουν μέσα στο ίδιο το στρατόπεδο, ενώ η δεύτερη σχετίζεται με την οργάνωση δράσεων που λαμβάνουν χώρα εκτός του ΚΥΤ και πιθανότατα εντός της πόλης της Μυτιλήνης.

Σε αυτό το σημείο οφείλουμε να τονίσουμε μια ιδιαιτερότητα που αποτελεί ενδιαφέρουσα συνθήκη καθώς, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, στον ημι-εγκλεισμό των ΚΥΤ συνυπάρχουν παράγοντες που ταυτόχρονα ενισχύουν αλλά και αποθαρρύνουν τις συλλογικές δράσεις. Η παραδοξότητα αυτή που περιγράφεται σε σχέση με τις αντιστάσεις οφείλεται κατά κύριο λόγο στην ίδια την αμφισημία των Κέντρων αυτών. Τα ΚΥΤ λειτουργούν ως χώροι εγκλεισμού και πειθάρχησης (Ek 2006, Morales 2021), αλλά την ίδια στιγμή χαρακτηρίζονται ως «ανοιχτά» Κέντρα, υπό την έννοια ότι δεν βρίσκει κανείς σε αυτά την τυπική στέρηση ελευθερίας που χαρακτηρίζει τον χώρο των φυλακών. Αυτό σημαίνει ότι στους χώρους αυτούς εντοπίζει κανείς την ευκολία με την οποία η οργάνωση και πραγματοποίηση συλλογικών δράσεων συναντιέται καθημερινά με την καταστολή.

Επιστρέφοντας στις μορφές των δράσεων, κεντρικό είναι το ζήτημα των αυθόρμητων διαμαρτυριών εντός του στρατοπέδου. Εδώ υπάρχει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αυτές οι μορφές εκ των πραγμάτων δεν μπορούν να αποτυπωθούν επαρκώς στη στατιστική αποτύπωση των αντίστοιχων γεγονότων διαμαρτυρίας, στο μέτρο που η μεθοδολογική επιλογή της έρευνάς μας βασίζεται στις αναφορές στον τοπικό Τύπο, με τον τελευταίο να καλύπτει κατά κύριο λόγο τα γεγονότα που εντοπίζονται στον δημόσιο χώρο. Τα τεκταινόμενα σε επίπεδο συλλογικών δράσεων εντός του στρατοπέδου της Μόριας φαίνεται ως ένα βαθμό να είναι εκτός του αντιληπτικού

ορίζοντα των τοπικών ΜΜΕ. Κάτι τέτοιο δεν αποτελεί απαραίτητα μομφή απέναντι στον τρόπο λειτουργίας της τοπικής δημοσιογραφίας. Η προαναφερθείσα αμφισημία των ΚΥΤ, σε συνδυασμό με τον υπερπληθυσμό εντός αυτών και τους περιορισμένους πόρους των τοπικών μέσων, πιθανώς καθιστούν εξαιρετικά δύσκολη την καθημερινή δημοσιογραφική πρόσβαση στη Μόρια.

Σε ό,τι αφορά την ποιοτική έρευνα, ωστόσο, η μελέτη μας επιβεβαιώνει τη βιβλιογραφία (Stierl 2019, Morales 2021) που τονίζει την έντονη δραστηριότητα σε επίπεδο αυθόρμητων διαμαρτυριών εντός των ΚΥΤ. Η άμεση και καθημερινή επαφή με εκατοντάδες ανθρώπων που αντιμετωπίζουν τα ίδια ακριβώς προβλήματα διευκολύνει κάτι τέτοιο. Ο Amirali λέει χαρακτηριστικά:

Είχαμε πολλές διαδηλώσεις στη Μόρια που δεν ήταν σχεδιασμένες. Δεν είναι σαν να σχεδιάζεις και να οργανώνεις μια διαδήλωση. Μια μέρα κάποιοι είναι πάρα πολύ εκνευρισμένοι με την ταχύτητα διεκπεραίωσης των διαδικασιών ασύλου. 10 ή 20 άτομα αρχίζουν να διαδηλώνουν έξω από την Υπηρεσία Ασύλου και αμέσως έρχονται κι άλλοι και όλοι μαζεύονται. Έντάξει, ποιο είναι το θέμα; Α! Το ίδιο πρόβλημα που έχουμε κι εμείς. Είμαστε ένα. Είμαστε μέσα στο ίδιο (πρόβλημα). Αυτό δεν είναι το ίδιο με το να οργανώνεις (μια δράση) από τις προηγούμενες μέρες ή εβδομάδες.

Όπως γίνεται κατανοητό, αυτή η μορφή διαμαρτυρίας είναι ίσως η πιο κοινή καθώς σε ένα πρώτο επίπεδο υπάρχει η ξεκάθαρη χωρική εγγύτητα με το γεγονός. Η αναταραχή συμβαίνει στο κέντρο του στρατοπέδου, όπου βρισκόταν η Υπηρεσία Ασύλου, σε ένα μεγάλο περιφραγμένο και στεγασμένο τετραγωνικό οίκημα που δέσποζε στο χώρο. Οτιδήποτε και να συ-

νέβαινε σε αυτό το σημείο του ΚΥΤ γινόταν άμεσα αντιληπτό από όλους. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, σε αντίθεση ενδεχομένως με άλλες μορφές εγκλεισμού, όπου υπάρχουν περισσότερα του ενός ζητήματα που απασχολούν τους πρόσφυγες, στην περίπτωση της Μόριας όλοι οι πρόσφυγες αντιμετωπίζουν το ίδιο ακριβώς πρόβλημα. Δηλαδή, τη διαδικασία ασύλου, αναφορικά τόσο με την ταχύτητα διεκπεραίωσης των αιτημάτων όσο και με το περιεχόμενο των τελικών αποφάσεων. Όπως γίνεται κατανοητό, η απολύτως κοινή αυτή βιωματική διάσταση διευκολύνει τη συμμετοχή στην αυθόρμητη δράση.

Σε ένα τρίτο επίπεδο, η εγγύτητα με το γεγονός διαμαρτυρίας διευκολύνει τη συμμετοχή, καθώς αίρει εύλογα έναν από τους βασικότερους παράγοντες που μπορεί να εμποδίσουν μεμονωμένα άτομα να λάβουν μέρος. Στη βιβλιογραφία της κοινωνιολογίας των κοινωνικών κινήσεων ένα κεντρικό ζήτημα για ορισμένους σχολιαστές είναι η εξέταση των ατομικών κινήτρων για δράση (Olson 1965). Αν και η συγκεκριμένη προβληματική περισσότερο εντοπίζεται στους εκπροσώπους της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής, η ατομική απόφαση συμμετοχής παραμένει μια ουσιαστική διάσταση της ανάλυσης. Στο πλαίσιο αυτό, το γεγονός ότι οι διαμαρτυρίες γίνονται εντός στρατοπέδου και μάλιστα στο πλέον κεντρικό σημείο του ενδεχομένως αναιρεί τις όποιες αμφιβολίες συμμετοχής. Πράγματι, οι συμβατικές συλλογικές δράσεις ως ένα βαθμό αφορούν την απομάκρυνση από τον προσωπικό χώρο και τη διεκδίκηση αιτημάτων στη δημόσια σφαίρα. Αυτή η μετακίνηση μπορεί να εμπεριέχει διάφορες ασάφειες ή και κινδύνους που ενδεχομένως να βαρύνουν αρνητικά στην απόφαση του υποκειμένου για συμμετοχή. Στην περίπτωση του ΚΥΤ, αντιθέτως, η διχοτόμηση προσωπικού και δημόσιου χώρου εξορισμού δεν υφίσταται και η επί της ουσίας χωρική συνύ-

παρξη των υποκειμένων με το γεγονός διαμαρτυρίας διευκολύνει τη συμμετοχή τους σε αυτό.

Προχωρώντας τώρα στην περίπτωση των διαμαρτυριών εκτός του ΚΥΤ, η έρευνα έδειξε πως και εδώ οι συνθήκες ζωής στο στρατόπεδο ενδεχομένως να διευκολύνουν την οργάνωση των κινητοποιήσεων. Ο υπερπληθυσμός και η μακρά αναμονή, αν και αποτελούν βασικές διαστάσεις της αποτρεπτικής μεταναστευτικής πολιτικής (Ξυπολυτάς 2019), φαίνεται υπό προϋποθέσεις να λειτουργούν ευεργετικά σε οργανωτικό επίπεδο. Ο συνωστισμός επιτρέπει τη γρήγορη μεταφορά των πληροφοριών, ενώ την ίδια στιγμή, η παρουσία για πολλούς μήνες στο κέντρο δημιουργεί ένα κύκλο κοινωνικών επαφών με επαρκή εμπιστοσύνη ανάμεσα στα μέλη. Ο Γιουσίφ εξηγεί τα παραπάνω στο ακόλουθο απόσπασμα:

Ξέρεις πως είναι η Μόρια. Η μία σκηνή πάνω στην άλλη. Οι περισσότεροι γνωρίζουν ο ένας τον άλλο γιατί έχουμε περάσει τουλάχιστον 2 χρόνια στο camp. Έτσι πας, ο ένας το λέει στον άλλο και όλο γίνεται μέσα σε δευτερόλεπτα. Γίνονται όλα πολύ γρήγορα, γιατί δεν υπάρχει απόσταση ανάμεσα στις σκηνές και όλοι είναι έτοιμοι γιατί δεν έχουμε τίποτα. Μόνο τα σακίδιά μας με τα ρούχα μας. Έτσι απλά ο κόσμος άφηνε τις σκηνές του και πήγαινε.

Μια ακόμη κεντρική διάσταση της ζωής στο στρατόπεδο, που ενώ αποτελεί βασική πηγή δυσφορίας για τους πρόσφυγες παράλληλα φαίνεται να συμβάλει στην πραγματοποίηση κινητοποιήσεων, είναι η αεργία. Κατά τη μακρά περίοδο αναμονής στο κέντρο, ο χρόνος βιώνεται από τα άτομα ως αμείλικτη παράμετρος της ζωής στο ΚΥΤ, καθώς απουσιάζουν οποιεσδήποτε δραστηριότητες στις οποίες θα μπορούσαν να απασχοληθούν δημιουργικά (Khosravi 2021). Οι επιτόπιες μελέτες

στα ΚΥΤ αναδεικνύουν το συγκεκριμένο ζήτημα ως κυρίαρχο μέρος της προσφυγικής εμπειρίας, με ιδιαίτερες συνέπειες επάνω στους ίδιους τους πρόσφυγες (Ξυπολυτάς 2019).

Από την άλλη πλευρά, η διαδικασία των συνεντεύξεων της έρευνας ανέδειξε μια σημαντική διάσταση. Η απουσία οποιασδήποτε ενασχόλησης μετατρέπει τη διαμαρτυρία και τα συμπαρομαρτούντα της (επικοινωνία, συζήτηση, οργάνωση, απόφαση, μεθόδευση κοκ.) σε έναν δημιουργικό τρόπο αντιμετώπισης του αμείλικτου κενού χρόνου. Μια διαδήλωση στην πόλη της Μυτιλήνης, πέραν της διεκδίκησης, φαίνεται να νοηματοδοτείται και ως μια απόδραση από τη ρουτίνα της απραξίας που επικρατεί στο στρατόπεδο. Ο Γιουσίφ σχολιάζει σε σχέση με αυτή την ακούσια συνέπεια της απραξίας:

Και κυρίως δεν είχαμε να κάνουμε τίποτα στη Μόρια. Περνούσαμε 9 ώρες τη μέρα στην ουρά για το φαγητό. 3 ώρες για κάθε γεύμα σε αυτές τις πάρα πολύ μακριές ουρές. Ο κόσμος δεν είχε τίποτα να κάνει. Οπότε, τους έλεγε: 'Ξέρεis; Σήμερα έχει διαδήλωση στις 2. Πρέπει να κατέβεις στη Μυτιλήνη'. Αυτοί κατεβαίνουν. Δεν είχαν τίποτα να κάνουν και ήταν θυμωμένοι με την κατάσταση.

Περιορισμοί

Προχωρώντας στους παράγοντες που μπορούν να υπονομεύσουν τις συλλογικές δράσεις των προσφύγων, στην προσέγγιση της ΔΠΕ κεντρική σημασία έχουν οι έννοιες της καταστολής και του κοινωνικού ελέγχου. Αυτές, σύμφωνα με τη θεωρία αφορούν δομικούς όρους πρόσβασης στην ευκαιρία για

συλλογική δράση (Tarrow 1999), καθώς φανερώνουν την ικανότητα ή τη βούληση του κράτους για καταπίεση. Και ενώ, όπως αναφέραμε προηγουμένως, η ανάλυσή μας εσκεμμένα αποφεύγει την εξέταση αποκλειστικά δομικών όρων, η βιωμένη εμπειρία της καταστολής αξιολογείται ως σημαντική από τους πρόσφυγες, καθώς η πίεση που τους ασκείται μέσω αυτής είναι έντονη και καθημερινή. Εδώ εξετάζονται οι έννοιες τόσο της φυσικής καταστολής των δράσεων όσο και της μεθοδευμένης -από πλευράς του κράτους και των λειτουργών του- αύξησης του κόστους οργάνωσης και κινητοποίησης των δρώντων (Ψημίτης 2011).

Η πρώτη διάσταση που αφορά τη φυσική καταστολή έχει να κάνει με τη δράση της Αστυνομίας. Σε αυτή την περίπτωση συνήθως γίνεται λόγος για τη στάση της Αστυνομίας κατά τη διάρκεια διαδηλώσεων και γενικότερα γεγονότων διαμαρτυρίας. Όπως βλέπουμε στον πίνακα 13, σε αντίθεση με εκείνες των αλληλέγγυων και των ρατσιστών/ξενόφοβων (αντίστοιχα ποσοστά: 5,5% και 16%), πάνω από τις μισές προσφυγικές κινητοποιήσεις αντιμετωπίστηκαν με βία από άλλες ομάδες και κυρίως, από τις αστυνομικές αρχές. Ωστόσο, στην περίπτωση των προσφύγων στη Λέσβο, λόγω του χωρικού εγκλωβισμού τους, η επαφή με την αστυνομία είναι άμεση και καθημερινή. Η καταστολή των διαμαρτυριών είναι δεδομένη αλλά οι εμπειρίες των προσφύγων με αστυνομικούς δεν περιορίζονται στις διαδηλώσεις. Ο Γιουσίφ περιγράφει πολύ χαρακτηριστικά το θέμα και το απόσπασμα της συνέντευξής του, αν και εκτενές, αξίζει να αποτυπωθεί στην πληρότητά του:

Μόλις ξυπνάς, πας στην ουρά για φαγητό και ξεκινάς τη μέρα σου με την αστυνομία να σου επιτίθεται στην ουρά. Μετά βγαίνεις έξω, και στην πύλη της Μόριας κάποιος άλλος αστυνομικός θα σε προσβάλει και θα σου ουρλιά-

ζει. Μετά πας προς το κέντρο της πόλης και με το που φτάσεις, σταματάει δίπλα σου ένα περιπολικό και σε πηγαίνει στο τμήμα κι εκεί σου κάνουν άλλα. Κι έπειτα όταν γυρνάς στο καμπ, έχεις την αστυνομία έξω τη νύχτα που είναι ό,τι χειρότερο. Τους λες: 'Βοηθήστε με! Κάποιος με χτύπησε' και σου λένε: 'Μπράβο! Κάνε κι εσύ το ίδιο. Τι με νοιάζει εμένα; Πήγαινε να τον κλέψεις. Κάνε του ό,τι θες'. Και μετά όταν πήγαινα σε αυτές τις διαδηλώσεις και έβλεπα πόσο βίαιοι είναι. Πόσο ρατσιστές. Χτυπάγανε έγκυες γυναίκες και παιδιά. Τους έβλεπα με τα μάτια μου. Χτυπάγανε παιδάκια. Μετά από κάθε διαδήλωση τους μισούσαμε παραπάνω. Δεν νομίζω ότι υπάρχει άλλο επίπεδο μίσους για αυτούς.

Το παραπάνω απόσπασμα δείχνει τη γενικότερη αυταρχική και ρατσιστική στάση της αστυνομίας η οποία δεν προκαλεί ιδιαίτερη έκπληξη, καθώς **υπάρχει** πλέον πλήθος ερευνών που έχουν ασχοληθεί συγκεκριμένα και εμπειριστατωμένα με το ακανθώδες αυτό κοινωνικό ζήτημα (ενδεικτικά, οι πιο πρόσφατες: ΕΛΕΔΑ 2024, Τσουκαλά 2024). Ωστόσο, η καταστολή δεν συμβαίνει μόνο στα γεγονότα διαμαρτυρίας στο κέντρο της πόλης και δεν αποτελεί απλά μια απειλή που κρέμεται ως δαμόκλειος σπάθη πάνω από τους πρόσφυγες, αν και η συγκεκριμένη διάσταση δεν πρέπει να υποτιμάται. Η καταστολή αποτελεί επίσης σταθερή πρακτική στις όποιες προσπάθειες δημοσιοποίησης των διαμαρτυριών εντός του στρατοπέδου της Μόριας, που όπως προαναφέρθηκε είναι αρκετά συνηθισμένες. Ο Χαμίντ εξηγεί:

Μέσα στο καμπ ήταν πιο απλά γιατί λέγαμε: 'Τουλάχιστον έχουμε το δικαίωμα να διαδηλώσουμε εδώ'. Έξω υπήρχε φόβος ότι θα έχουμε πρόβλημα, αλλά μέσα δεν επιτρέπονταν Μέσα ή εφημερίδες. Θυμάμαι τρεις πρόσφυγες που βιντεοσκοπούσαν τη διαμαρτυρία και η αστυνομία

τους έσπασε τα τηλέφωνα... Ήταν συνηθισμένο να χρησιμοποιείς το τηλέφωνο και να βιντεοσκοπείς τι γίνεται. Μόλις το καταλάβαινε η αστυνομία έμπαινε στη σκηνή και τους έσπαγε το κινητό μπροστά στα μάτια τους.

Ωστόσο, πέρα από την καταστολή, που είναι πολύ πιο άμεση και προφανής, κεντρική είναι και η απόπειρα αύξησης του κόστους οργάνωσης και κινητοποίησης. Ένα εξαιρετικά σημαντικό εύρημα που προέκυψε από τη διαδικασία των συνεντεύξεων έχει να κάνει με αναφορές για χρήση πιέσεων προς τους εκπροσώπους των προσφύγων με στόχο την αποθάρρυνση των διαμαρτυριών. Ένας από τους πλέον βασικούς θεσμούς των ΚΥΤ είναι οι αποκαλούμενοι 'κοινοτικοί εκπρόσωποι' (community representatives). Επί της ουσίας, πρόκειται για εκπροσώπους των εθνοτικών ομάδων που βρίσκονται μέσα στο στρατόπεδο και αποτελούν τους διαμεσολαβητές ανάμεσα στους πρόσφυγες και στη διοίκηση του στρατοπέδου.

Κατά καιρούς έχουν υπάρξει φήμες στη Λέσβο για χρήση πιέσεων ή παροχή 'κινήτρων' από τις αρχές προς τους εκπροσώπους, προκειμένου αυτοί να επηρεάσουν τα μέλη των κοινοτήτων τους. Σε αντίθεση με γενικές φημολογίες, στην έρευνα προέκυψε συγκεκριμένη αναφορά για χειραγώγηση εκπροσώπου από την αστυνομία, με στόχο να αποθαρρύνει την κοινότητά του από το να συμμετέχει σε διαμαρτυρίες και συλλογικές δράσεις. Η μορφή της πίεσης που περιεγράφηκε είναι η προσαγωγή του εκπροσώπου στο αστυνομικό τμήμα, προσάπτοντάς του κατηγορίες τις οποίες ο ίδιος, χωρίς πρόσβαση σε σωστή διερμηνεία, αποδέχθηκε με την υπογραφή του υπό το βάρος έμμεσων πιέσεων. Η αποδοχή αυτή γίνεται κατανοητή από τον εκπρόσωπο ως εκβιασμός, καθώς είναι στη διακριτική ευχέρεια της αστυνομίας να χρησιμοποιηθεί εναντίον του, εφόσον μέλη της κοινότητάς του συμμετάσχουν

στο μέλλον σε διαμαρτυρίες. Ο Χαμίντ ήταν εκπρόσωπος της Αφγανικής κοινότητας στο στρατόπεδο της Μόριας και περιγράφει χαρακτηριστικά:

Μου ανοίξανε ένα φάκελο κι εγώ δεν ξέρω καθόλου ελληνικά. Όταν πήγαμε στο τμήμα μας έβαλαν να υπογράψουμε τόσα πράγματα που δεν ήξερα. Δεν είχαμε ούτε σοβαρό μεταφραστή. Ήταν ένας εκεί που δεν μιλούσε καλά καλά αγγλικά και ήταν ο μεταφραστής μας... Αυτό το χαρτί που υπέγραψα τι ήταν; Ήταν να με φοβίσουν να μην ξαναγίνει αυτό. Έχουμε την εξουσία να κάνουμε ότι θέλουμε. Μπορούμε να σου ανοίξουμε ένα φάκελο κι εσύ να μην το ξέρεις. Αν το κάνεις άλλη μια φορά θα ξέρουμε τι να κάνουμε. Αν γίνει διαδήλωση θα ξέρουμε ποιος την οργάνωσε.

Εξετάζοντας τις νοηματοδοτήσεις των προσφύγων σε σχέση με τις πιέσεις που δέχονται προς αποφυγή συλλογικών διεκδικήσεων, παρατηρεί κανείς πως οι αναφορές δεν περιορίζονται στο ρόλο της αστυνομίας, αλλά εκφράζουν μια γενικευμένη καχυποψία απέναντι σε κρατικούς θεσμούς, και πιο συγκεκριμένα σε αυτούς της Δικαιοσύνης και της Υπηρεσίας Ασύλου. Σε σχέση με τη Δικαιοσύνη, μια αντίληψη που εντοπίστηκε είναι η εξ ορισμού συμφωνία των δικαστηρίων με τις αναφορές της αστυνομίας. Αυτό ερμηνεύεται ως κεντρικό πρόβλημα, καθώς οι ισχυρισμοί των αστυνομικών δεν επιδέχονται αμφισβήτηση με αποτέλεσμα οι αποφάσεις των δικαστηρίων να είναι αρνητικές για τους πρόσφυγες. Ο Χαμίντ συνεχίζει την ερμηνεία του αναφορικά με τη σχέση αστυνομίας και δικαστικών λειτουργιών:

Αυτά στέλνει η αστυνομία στους δικαστές. Και αυτοί έχουν πάει στο ίδιο σχολείο. Είναι συνάδελφοι. Θα πρέπει να δεχθεί αυτό που λέει ο συνάδελφός τους. Ο δικα-

στής δεν θα ρωτήσει ποτέ την αστυνομία: 'Γιατί'; Εγώ είπα αυτά που είπα γιατί φοβόμουν. Ο δικαστής θα ακολουθήσει ό,τι πει ο συνάδελφος. 100% κάθε φορά η αστυνομία έχει δίκιο.

Πέραν όμως των δικαστικών αποφάσεων, ενδιαφέρον έχει και ο φόβος των υποκειμένων ότι η συμμετοχή σε συλλογικές δράσεις θα έχει επίπτωση στην απόφαση της Υπηρεσίας Ασύλου. Σε αυτό το σημείο γίνεται πλέον σαφές πως σχηματίζεται μια νοηματοδότηση σύμφωνα με την οποία οι κρατικές αρχές της Αστυνομίας, των Δικαστηρίων και της Υπηρεσίας Ασύλου λειτουργούν αντιπαραθετικά με τους πρόσφυγες και πως η αποφυγή διεκδικήσεων ή και εντάσεων αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για τη θετική έκβαση των αιτημάτων τους. Ο Γιουσίφ περιγράφει τους φόβους που επικρατούσαν στο στρατόπεδο μετά από μια κινητοποίηση στο λιμάνι της Μυτιλήνης.

Μετά υπήρχαν πολλές φήμες, 'Ότι η αστυνομία θα μας απελάσει. Επίσης, ότι η Υπηρεσία Ασύλου άρχισε να ρωτάει ποιοι πήγαν στην κινητοποίηση και κατέγραψαν τα ονόματα. Έτσι, ο κόσμος είχε τρομάξει πάρα πολύ μετά από αυτή τη διαδήλωση.

Όλα αυτά τα παραπάνω εμπόδια που συνδέονται με την καταστολή και τον κοινωνικό έλεγχο φαίνεται να συνθέτουν μια αντίληψη φόβου στους πρόσφυγες σε σχέση με συλλογικές διεκδικήσεις. Αυτό δεν σημαίνει πως η μείωση των γεγονότων διαμαρτυρίας που εντοπίζεται από το 2018 και μετά οφείλεται αποκλειστικά σε αυτές τις νοηματοδοτήσεις. Ή ακόμα περισσότερο δεν σημαίνει πως κάμπτονται οι αντιστάσεις προσφύγων. Συμβάλλουν, ωστόσο, σε μια εκτίμηση της απειλητικής διάστασης που εμπεριέχει για εκείνους η συμμετοχή σε συλλογικές δράσεις.

Το αίσθημα της απειλής μπορεί να αυξάνει τον κίνδυνο συμμετοχής, αλλά δεν σημαίνει απαραίτητα ότι απομακρύνεται το ενδεχόμενο να λάβει κανείς μέρος σε τέτοια εγχειρήματα. Το αυξημένο ρίσκο κάλλιστα μπορεί να σηματοδοτεί την ανάγκη υιοθέτησης εναλλακτικών τακτικών από πλευράς υποκειμένων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Γιουσίφ, ο οποίος, για να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο της καταστολής και της στοχοποίησης, συμμετείχε στις διαμαρτυρίες μόνο παρουσία αλληλέγγυων Ελλήνων και με καλυμμένο πρόσωπο, μέχρι την στιγμή που πήρε θετική απόκριση στο αίτημά του για άσυλο.

Μπορούσαν να αναγνωρίσουν το πρόσωπό μου. Γι' αυτό πήγαινα με τους ντόπιους στις διαμαρτυρίες και κάλυπτα το πρόσωπό μου. Άρχισα να πηγαίνω σε κινητοποιήσεις με πρόσφυγες και να δείχνω το πρόσωπό μου αφού πήρα το άσυλο.

Πέρα όμως από την καταστολή, μια ακόμη κεντρική ερμηνευτική διάσταση της θεωρίας της ΔΠΕ έχει να κάνει με την ύπαρξη ή μη συμμάχων με επιρροή που μπορεί να στηρίξουν και να ενθαρρύνουν τη συμμετοχή σε συλλογικές δράσεις. Για την εξέταση αυτού του ζητήματος απαραίτητη είναι μια έστω στοιχειώδης πολιτική χαρτογράφηση του νησιού και πιο συγκεκριμένα της πόλης της Μυτιλήνης. Αν και το θέμα αναλύεται διεξοδικά στο κεφάλαιο του βιβλίου που αφορά τις αλληλέγγυες δράσεις, καλό είναι να επισημανθεί ξανά η σύνθεση της εν λόγω κοινωνικής ομάδας.

Από τη συμφωνία ΕΕ Τουρκίας και έπειτα, όπου πρακτικά αρχίζει να αποσαρθρώνεται το αφήγημα της Λέσβου ως 'νησί της φιλοξενίας και της αλληλεγγύης', η υποστήριξη προς τους πρόσφυγες εκφράζεται ανοιχτά μέσω συλλογικών δράσεων

από δυο συγκεκριμένες ομάδες. Πρώτον, τη μερίδα εκείνη των ντόπιων που είναι ήδη πολιτικά ενεργοί στον ευρύτερο προοδευτικό χώρο με πλειοψηφία της Αριστεράς, αλλά και ομάδες που ενεργοποιούνται σε πιο ριζοσπαστικά σχήματα του αυτοοργανωμένου και αντιεξουσιαστικού χώρου. Δεύτερον, τους εργαζόμενους σε Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) που αποτελούνται από γηγενείς Λέσβιους, όπως επίσης και Έλληνες που ήρθαν στη Μυτιλήνη από διάφορες περιοχές της χώρας για να εργαστούν στον τομέα του 'προσφυγικού', αλλά και ανθρώπους από χώρες του εξωτερικού που βρέθηκαν στο νησί στο πλαίσιο εθελοντικής ή μισθωτής εργασίας. Επιπροσθέτως, υπάρχει και μια τρίτη ομάδα που αποτελείται από μια μάλλον μικρή μερίδα φοιτητών. Στην έρευνά μας δεν καταγράφονται γεγονότα διαμαρτυρίας που να πραγματοποιούνται αποκλειστικά από φοιτητές, ωστόσο πρόκειται για μια ομάδα που εκφράζει την αλληλεγγύη της στους πρόσφυγες και συμμετέχει σε συλλογικές δράσεις. Αξιοσημείωτο είναι πως στην πόλη της Μυτιλήνης λειτουργούν δύο τμήματα κοινωνικών επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, αυτά της Κοινωνιολογίας και της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, με τις επιστήμες αυτές να έχουν ένα σχετικά προοδευτικό πρόσημο στον τρόπο αντιμετώπισης του Άλλου. Τα μέλη των τριών αυτών ομάδων συνθέτουν τον πληθυσμιακό χώρο των λεγόμενων 'αλληλέγγυων' στη Μυτιλήνη και οι συλλογικές δράσεις που πραγματοποιούνται με το συγκεκριμένο αξιακό πρόσημο συγκροτούνται ως επί το πλείστον από ένα συνδυασμό μελών των παραπάνω ομάδων.

Ένα κεντρικό ερώτημα που προκύπτει είναι αν οι παραπάνω ομάδες νοηματοδοτούνται από τους πρόσφυγες ως σύμμαχοι με επαρκή επιρροή ώστε να ενθαρρύνουν τους πρώτους να συμμετέχουν σε συλλογικές δράσεις. Η ποιοτική έρευνα

που πραγματοποιήσαμε δεν είναι τέτοιας έκτασης ώστε να είναι σε θέση να απαντήσει ξεκάθαρα σε ένα τέτοιο ερώτημα. Ωστόσο, οι ενδεικτικές απαντήσεις που λάβαμε αναδεικνύουν πως το ζήτημα των συμμάχων δεν μπορεί να απομονωθεί από το ζήτημα των αντιπάλων. Δηλαδή, το θέμα που τίθεται είναι αν η ευνοϊκή προς τις κινητοποιήσεις επιρροή των συμμάχων στους πρόσφυγες είναι επαρκής για να υπερισχύσει της αποθαρρυντικής επιρροής που ασκούν οι αντίπαλοί τους.

Ο Γιουσίφ, για παράδειγμα, θεωρεί πως τα οικονομικά κίνητρα των ΜΚΟ καθοδηγούν τη δράση των εργαζομένων σε περισσότερο αγοραίες παρά διεκδικητικές δραστηριότητες. Επίσης, τα μικρά νούμερα των διαθέσιμων προς αλληλέγγυα συλλογική δράση φοιτητριών και φοιτητών του νησιού, ανεξάρτητα από τις προθέσεις τους, δεν είναι σε θέση να κάνουν τη διαφορά απέναντι σε αντίπαλους με πρόσβαση σε περισσότερους πόρους. Αυτή η ανισορροπία ισχύος μπορεί να οδηγήσει σε απογοήτευση, όπως φαίνεται από το παρακάτω απόσπασμα.

Η αλήθεια είναι πως δεν τους καιγότανε καρφί για μας. Γιατί οι οργανώσεις δεν αναφέρουν τις διαμαρτυρίες. Δεν αναφέρουν όλα αυτά που συνέβαιναν στο στρατόπεδο. Το μόνο που τους ενδιαφέρει είναι να προωθούνε τις δραστηριότητές τους για να πάρουν περισσότερες χρηματοδοτήσεις. Οι ντόπιοι κάνανε κάποιες προσπάθειες αλλά πιο πολύ είχαμε φοιτητές από το πανεπιστήμιο που ερχόντουσαν να μας υποστηρίξουν. Και απέναντί μας είχαμε και τους κατοίκους της Μόριας και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης που αν κάναμε διαμαρτυρία θα το μετατρέπανε σε κάτι άσχημο για εμάς.

Ενδεχομένως, ένας βασικός παράγοντας που συνέβαλε στο αίσθημα απογοήτευσης αφορά και τη δυναμική των αντιπάλων,

λων, που περιλαμβάνει τόσο την καταστολή και τον έλεγχο από πλευράς ελληνικών αρχών που περιεγράφηκε νωρίτερα όσο και την αντιπροσφυγική βία στο νησί της Λέσβου που ξεκινάει από τα τέλη του 2016 και κορυφώνεται μέχρι τις αρχές του 2020. Αρκετοί σχολιαστές και αναλυτές της ξενοφοβίας στο νησί δίνουν έμφαση στο επονομαζόμενο 'πογκρόμ' των ντόπιων ρατσιστών απέναντι σε Αφγανούς πρόσφυγες την 22^η Απριλίου του 2018 στην κεντρική πλατεία της Μυτιλήνης⁹. Αν και το συγκεκριμένο γεγονός έχει όντως ιδιαίτερη βαρύτητα, καθώς αφορά περιστατικό οργανωμένης μαζικής ρατσιστικής βίας ντόπιων που ουσιαστικά πραγματώνει τη ρατσιστική συλλογική ταυτότητα στο νησί, δυστυχώς σε επίπεδο βιαιότητας υπολείπεται σε σύγκριση με όσα έλαβαν χώρα δύο χρόνια μετά. Πράγματι, από τον Φλεβάρη μέχρι και τον Μάρτιο του 2020, και μέσα σε διάστημα μόλις ενός μήνα, συνέβησαν μια σειρά από εμπρησμούς προσφυγικών δομών αλλά και σωματικές επιθέσεις εναντίον προσφύγων, αλληλέγγυων, εργαζόμενων σε ΜΚΟ, εθελοντών και δημοσιογράφων. Μάλιστα, την περίοδο εκείνη είχε καταγραφεί στο νησί και είχε προκαλέσει ιδιαίτερη ανησυχία η παρουσία ακροδεξιών και από άλλες χώρες της Ευρώπης συμπεριλαμβανομένων της Γερμανίας, της Αυστρίας και της Ιρλανδίας (rsaegean.org).

Με βάση τα παραπάνω, οι υποκειμενικές απόψεις των συνεντευξιαζόμενων αναφορικά με τη δυνατότητα επιρροής των συμμάχων τους φαίνεται πως συνεκτιμούν την επιρροή, την αποτελεσματικότητα και τις συνέργειες των αντιπάλων των προσφύγων. Ο Αμιραλί εξηγεί χαρακτηριστικά:

Θα ήθελα να προσθέσω ότι ο φασισμός στο νησί είναι σαν να είναι μια κοινότητα. Μαζεύονται από διαφορετικές πόλεις, διαφορετικές χώρες και υποστηρίζει ο ένας τον άλλο. Όπως κάνουν οι εργαζόμενοι στον ανθρωπι-

στικό τομέα έτσι κάνουν και οι φασίστες. Στα χειρότερα γεγονότα που είχαμε, όλοι ξέραμε. Το μαθαίναμε και από τα Μέσα. Όλοι μάθαμε πως είναι άνθρωποι από διαφορετικές πόλεις, από διαφορετικές χώρες και μαζεύτηκαν εδώ και οργάνωναν δράσεις απέναντι σε πρόσφυγες, απέναντι σε οργανώσεις, απέναντι σε οποιονδήποτε δούλευε με πρόσφυγες.

Τα παραπάνω μας κατευθύνουν ερμηνευτικά περισσότερο σε μια επιλογή να συνεκτιμήσουμε τις δυνατότητες που έχουν αφενός οι σύμμαχοι και αφετέρου οι αντίπαλοι των προσφύγων, με τη δυναμική των τελευταίων να υπερτερεί. Αυτό που ενδεχομένως έχει ενδιαφέρον είναι πως η διαδικασία αυτή δεν αποτελεί μια αποστασιοποιημένη νοηματοδότηση των υποκειμένων, δεδομένου του χρόνου που έχει μεσολαβήσει ανάμεσα στην εν λόγω περίοδο και στην πραγματοποίηση των συνημιόρων. Αντιθέτως, η ασθενέστερη δυναμική των συλλογικών δράσεων των αλληλέγγυων σε σύγκριση με την αντίστοιχη των ρατσιστών εμφανίζεται να απασχολεί τους πρόσφυγες κατά την περίοδο που οι δράσεις συνέβαιναν. Ο Γιουσίφ για παράδειγμα, εξηγεί τη σύνδεση των δύο καθώς πιστεύει πως οι διαμαρτυρίες των αλληλέγγυων ήταν ιδιαίτερα ελπιδοφόρες, αλλά είχαν και αρνητικές επιπτώσεις πάνω στους πρόσφυγες, καθώς αποτελούσαν αφορμή για τους ρατσιστές/ξενόφοβους να ασκήσουν περισσότερη βία από την οποία οι ίδιοι δεν μπορούσαν να προστατευτούν:

Επίσης, όταν οι ντόπιοι έκαναν διαδηλώσεις για τα συμφέροντά μας, αυτό έχει και συνέπειες. Είναι υπέροχο! Ζεσταίνει τις καρδιές μας να βλέπουμε αυτή την αλληλεγγύη. Αλλά την ίδια στιγμή, οι άλλοι ντόπιοι γίνονται ακόμα πιο ρατσιστές στους δρόμους και παντού γύρω από το στρατόπεδο. Έτσι κι εμείς ήμασταν φοβισμένοι

όταν βλέπαμε ντόπιους να πηγαίνουν σε μια διαδήλωση και να υποστηρίζουν τους πρόσφυγες. Λέγαμε: 'Σκατά! Πάμε πάλι' (γελάει). Με τις διαδηλώσεις ήμασταν πολύ σκεπτικοί, γιατί δεν ήταν ασφαλές για εμάς.

Σε αυτό το σημείο, καλό είναι να τονιστεί πως η αδυναμία των αλληλέγγυων να αποτελέσουν ένα ικανό 'τείχος προστασίας' για τους πρόσφυγες φαίνεται να αφορά δύο διαστάσεις. Από τη μια πλευρά, όντως, πιθανώς να εκτιμάται πως η αποτελεσματικότητα των αλληλέγγυων υπολείπεται της αντίστοιχης των ρατσιστών/ξενόφοβων κατοίκων, δεδομένης της αυξημένης διείσδυσης της ρατσιστικής ρητορικής στο νησί, αλλά και της μη εντοπιότητας μερίδας των υποστηρικτών των προσφυγικών αιτημάτων. Από την άλλη, ωστόσο, ο εγκλωβισμός των προσφύγων στο χωριό της Μόριας, που απέχει οκτώ χιλιόμετρα από την πόλη της Μυτιλήνης, ευνοεί την έκθεση σε ρατσιστική βία όχι μόνο από τις δυνάμεις καταστολής αλλά και από τους ίδιους τους κατοίκους του χωριού (ΕΕΔΑ 2020). Πρόκειται για περιστατικά επιθέσεων με ιδιαίτερη αποτελεσματικότητα, δεδομένου ότι οι αλληλέγγυοι αδυνατούσαν να παρέμβουν αποτρεπτικά σε αυτά, λόγω της μη εγγύτητας και της αδυναμίας άμεσης πρόσβασης και παρέμβασης.

Διαμόρφωση Συλλογικής Ταυτότητας

Το ερμηνευτικό πρίσμα της ΔΠΕ ως ένα βαθμό καθοδηγεί την ανάλυσή μας προς μια κατεύθυνση αναζήτησης παραγόντων που επιδρούν θετικά ή αρνητικά στη διαμόρφωση συλλογικών δράσεων. Ωστόσο, πέρα από αυτούς τους παράγοντες, μια κεντρική διάσταση που απασχολεί το κομμάτι της διε-

θνούς ερευνητικής κοινότητας που θεραπεύει το ζήτημα αφορά την προοπτική αυτών των δράσεων και ιδιαίτερα σε σχέση με τη διαμόρφωση μιας προσφυγικής συλλογικής ταυτότητας. Μια τέτοια συζήτηση δεν είναι καθόλου εύκολη, καθώς καλείται να αξιοποιήσει ερμηνευτικές παραδοχές, νοηματοδοτήσεις υποκειμένων και κυρίως ενδεχομενικότητες. Εν τούτοις, πιστεύουμε στην αξία του να αφήσουμε κατά μέρος, έστω και προσωρινά, τον επιστημονικά ασφαλή χώρο αναζήτησης αντικειμενικών παραγόντων και να επιχειρήσουμε μια επίσκεψη στον σχετικά πιο αβέβαιο χώρο της διαμόρφωσης συλλογικής ταυτότητας.

Καθώς ο όρος έχει κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί σε διαφορετικά πλαίσια, είναι σημαντικό να προχωρήσουμε σε έναν αδρό ορισμό εντός της προβληματικής της κοινωνιολογίας των κοινωνικών κινημάτων. Ουσιαστικά η συλλογική ταυτότητα είναι μια διαδραστικά οργανωμένη προσπάθεια μιας κοινωνικής ομάδας να αντιληφθεί και να παισιώσει νοηματικά και με ρηξικέλευθο τρόπο τους πραγματικούς όρους μιας κοινωνικής σύγκρουσης που την αφορά (Melucci 1996). Πρόκειται για μια διαδικασία αναπροσδιορισμού των κοινωνικών χαρακτηριστικών της ίδιας της ομάδας αλλά και των αντιπάλων της μέσα σε ένα συγκρουσιακό πλαίσιο. Η συλλογική ταυτότητα συγκροτείται όταν λαμβάνει χώρα μια διαδραστική και συλλογικά θεμελιωμένη ριζική αναθεώρηση απόψεων, συμπεριφορών και στάσεων, που διαμορφώθηκαν σε προηγούμενες περιόδους και οι οποίες χαρακτηρίζονταν από υποταγή, συνεργασία, υπακοή ή αδιαφορία (Ψημίτης 2017).

Στην περίπτωση των προσφύγων βλέπει κανείς και στα προηγούμενα αποσπάσματα συνεντεύξεων την παρουσία συλλογικών νοηματοδοτήσεων που σχετίζονται με την ύπαρξη κοινών προβλημάτων και τον προσανατολισμό σε κοινή

δράση. Άλλωστε, η πραγματικότητα του εγκλεισμού σε άθλιες συνθήκες και η δεδομένη επιθυμία για μετακίνηση συμβάλλουν καθοριστικά στη δημιουργία μιας κοινής νοηματικής παισιώσης. Ανεξαρτήτως των ιδιαίτερων κοινωνικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών της κάθε ομάδας, οι κοινές βιωμένες εμπειρίες δημιουργούν κοινό πλαίσιο ερμηνείας και προσανατολίζουν σε συγκεκριμένες συλλογικές δράσεις. Ο Αμιράλι λέει χαρακτηριστικά:

Είχαμε μια διαδήλωση, έγινε από παιδιά. Είχαμε μια άλλη, έγινε από γυναίκες. Και είχαμε και πολλές που ήταν κοινές. Πάντα ήταν όλος ο κόσμος. Γιατί είμαστε άνδρες, γυναίκες, γέροι, νέοι. Αντιμετωπίζουμε όλοι την ίδια κατάσταση. Είμαστε στην ίδια γραμμή για φαγητό, έχουμε την ίδια αντιμετώπιση, τον ίδιο ρατσισμό και την ίδια διαδικασία ασύλου. Έτσι, όλοι πάνε στη διαδήλωση. Όλοι είναι τσαντισμένοι.

Ωστόσο, οι νοηματικές παισιώσεις θα ήταν άστοχο να εντοπιστούν αποκλειστικά σε επίπεδο ικανοποίησης άμεσων αναγκών. Αντιθέτως, βασική προτεραιότητα αποτελεί η απαίτηση των προσφύγων για μια ορατότητα ριζικά διαφορετική από αυτή που επιβάλλεται από το κυρίαρχο -και ουσιαστικά ξενοφοβικό και ρατσιστικό- αφήγημα. Σε αυτό, οι μετακινούμενοι πληθυσμοί εμφανίζονται είτε ως θυματοποιημένα και παθητικά υποκείμενα είτε ως παραβατικοί και ενεργοί υπονομευτές της κοινωνικής συνοχής. Μια κρίσιμη διάσταση της συλλογικής ταυτότητας που αναδύεται αφορά την άρνηση ετεροκαθορισμού με τους παραπάνω όρους. Ο Γιουσέφ περιγράφει με ξεκάθαρο τρόπο την κατανόηση των διαμαρτυριών ως συλλογική προσπάθεια επιβεβαίωσης μιας ταυτότητας που ο αντίπαλος αρνείται να αναγνωρίσει.

Ξέρεις, όταν βγαίναμε έξω τους λέγαμε κάτι άλλο. Γιατί, ξέρεις, τα Μέσα (Μαζικής Ενημέρωσης) στην Ελλάδα είναι πολύ άσχημα. Πάντα δείχνουν τους πρόσφυγες σαν τρομοκράτες, σαν αυτούς που κλέβουν δουλειές, σαν φτωχούς αβοήθητους ανθρώπους, δολοφόνους. Όλα άσχημα. Έτσι μας πουλούσανε στα Μέσα και δεν είχαμε άλλο τρόπο να πούμε ποιοι είμαστε. Γιατί είμαστε εδώ; Τι ελπίζουμε; Τι συνέβη στη χώρα μας; Δεν είχαμε φωνή.

Η απαίτηση των προσφύγων να γίνουν ορατοί ως ενεργά υποκείμενα γίνεται προφανές πως δεν αφορά αποκλειστικά συγκεκριμένες διεκδικήσεις, αλλά μια αναθεώρηση 'ολιστικού τύπου' (Xypolytas and Psimitis 2024). Μέσα από τη συλλογική δράση αρθρώνονται ένας λόγος και μια ταυτότητα που στηρίζονται σε μη υλικά χαρακτηριστικά και κίνητρα. Πρόκειται για μια ηθική πλαισίωση που προφανώς τροφοδοτείται από τη βία της μεταναστευτικής πολιτικής και καθορίζει στους πρόσφυγες την έννοια της δικαιοσύνης. Επομένως, η όποια δράση διεκδίκησης δεν αποτελεί μια απλή και μεμονωμένη απεύθυνση ενός αιτήματος προς επίλυση, αλλά εντάσσεται στο πλαίσιο μιας αξιακής, ηθικής και συναισθηματικής δέσμευσης. Ο Χαμίντ εξηγεί για το θέμα, αναφερόμενος στη συμφωνία ΕΕ - Τουρκίας και στις συνέπειές της.

Αυτή η συμφωνία που έκανε η Τουρκία με την Ελλάδα και τους άλλους. Είναι ντροπή για την ανθρωπότητα. Πώς μπορείς να το υπογράψεις; Πώς μπορείς να ανταλλάξεις την ανθρώπινη ζωή με το χρήμα; Πώς είναι δυνατόν; Μιλάνε για τις χώρες τους και λένε: 'Εμείς έχουμε δημοκρατία'. Τι δημοκρατία έχετε; Τι ανθρώπινα δικαιώματα έχετε; Τι αξία έδωσαν στην ανθρώπινη ζωή και σκοτώνουν τους ανθρώπους που φεύγουν για να ξεφύγουν από τον πόλεμο και τον θάνατο... Νομίζω η ιστορία

δεν θα τα ξεχάσει όλα αυτά. Υπάρχουν συγγραφείς που τους ενδιαφέρουν οι άνθρωποι. Θα γράψουν για αυτό με μεγάλα γράμματα στις σελίδες της ιστορίας. Η επόμενη γενιά θα διαβάσει και θα αναρωτηθεί: 'Τι συνέβη σε αυτή τη θάλασσα;'

Η ηθική πλαισίωση των δράσεων αποτελεί μια από τις κεντρικότερες εκφράσεις της συλλογικής ταυτότητας, αλλά συνδέεται και με κάτι ακόμα πιο ουσιαστικό. Αυτό έχει να κάνει με τη λεγόμενη αποτελεσματικότητα της δράσης. Δηλαδή, τι σημαίνει επιτυχημένη ή αποτυχημένη δράση στην περίπτωση των προσφύγων και πώς βιώνεται από τους ίδιους; Σε ένα πρώτο επίπεδο ανάγνωσης, η ικανοποίηση των άμεσων αιτημάτων φαίνεται να βαραίνει στον τρόπο με τον οποίον αξιολογούν την επιτυχία εκείνοι που συμμετέχουν σε συλλογικές διαδικασίες. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της συγκεκριμένης έρευνας, η επίτευξη ή μη του απεγκλωβισμού έχει σημασία για τον τρόπο που νοηματοδοτούνται οι δράσεις. Ο Αμιράλι εξηγεί το παραπάνω με πολύ απλό τρόπο:

Αρκετοί άνθρωποι απογοητεύτηκαν. Κι εγώ. Γιατί κάναμε διαδηλώσεις συνέχεια. Τίποτα δεν έγινε. Ακόμα εδώ ήμασταν. Κανένας δεν έφευγε. Η αστυνομία, οι φασίστες μας έδερναν κάθε φορά.

Ωστόσο, στη μελέτη των κοινωνικών κινήματων η επιτυχία μιας δράσης δεν στηρίζεται αποκλειστικά σε εξωτερικές και συστηματικά μετρήσιμες παραμέτρους (Xypolytas and Psimitis 2024). Αντιθέτως, δίνεται έμφαση και σε πολιτισμικούς και συναισθηματικούς παράγοντες που ενεργοποιούνται όταν τα υποκείμενα κατανοούν τους εαυτούς τους ως φορείς κοινωνικού μετασχηματισμού και αντιμετώπισης ανισοτήτων. Με άλλα λόγια, πέρα από τις άμεσες διεκδικήσεις, η έννοια της

επιτυχούς δράσης συνδέεται και με μια διαδικασία ενδυνάμωσης των υποκειμένων μέσα από τη συμμετοχή τους σε δράσεις αμφισβήτησης και αλλαγής του κοινωνικού κόσμου (Drury and Reicher 2009). Άλλωστε, τα αποτελέσματα των συλλογικών δράσεων δεν περιορίζονται στην ικανοποίηση των αιτημάτων. Αντιθέτως, έμφαση δίνεται στη δυνατότητά τους να επηρεάσουν και να ενημερώσουν μελλοντικές συλλογικές δράσεις, τόσο σε επίπεδο στοχοθεσίας και απεύθυνσης, όσο και σε επίπεδο οργάνωσης. Ο ίδιος ο Αμιράλι, αν και αναγνώρισε παραπάνω τη μη επίτευξη του απεγκλωβισμού, σχολιάζει σε σχέση με αυτή τη χειραφετητική διάσταση:

Εκείνη τη στιγμή ίσως δεν το καταλάβαινα, αλλά τώρα νομίζω με έκανε να βλέπω τον εαυτό μου ως ένα άτομο που υπερασπίζεται τα δικαιώματά του. Τον ίδιο του τον εαυτό. Γενικότερα, στη ζωή μου ήταν η πρώτη φορά που συμμετείχα σε διαμαρτυρίες. Είχε και τα κακά του αυτό, αλλά μπορούσα να δω και καλά πράγματα. Ότι υπερασπίζομαι τα δικαιώματά μου. Ότι είμαι άνθρωπος και έχω δικαιώματα και ζητάω να τα δεις με επίσημο τρόπο. Να μην κλείσεις τα μάτια σου.

Η δυναμική της προσφυγικής συλλογικής ταυτότητας

Από τα παραπάνω αναδεικνύεται πως η ηθική πλαισίωση και η ενδυνάμωση αποτελούν κεντρικές διαστάσεις της κατασκευής μιας συλλογικής ταυτότητας. Η σημασία τους γίνεται ακόμη μεγαλύτερη εφόσον αξιολογήσουμε τη συμβολή τους στη διαμόρφωση μελλοντικών εξελίξεων. Σε αυτό το σημείο, η ανάλυσή μας οφείλει να είναι προσεκτική, καθώς οι κοινω-

νικές επιστήμες δεν φημίζονται για την προβλεπτική τους δυνατότητα (Rosenberg 2016). Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει πως υπάρχει και η πολυτέλεια παράβλεψης δυναμικών και ενδεχομενικοτήτων. Αντιθέτως, αυτές οφείλουν να έρθουν στο προσκήνιο, αναγνωρίζοντας έτσι τόσο τον δυναμικό χαρακτήρα των κοινωνικών φαινομένων όσο και την αναπόφευκτη πραγματικότητα της κοινωνικής αλλαγής.

Εμβαθύνοντας λίγο, ίσως να εξυπηρετεί η επίκληση της αναλυτικής προσέγγισης του E.P. Thompson, που συνέδεσε τη ‘ματιά’ του -ίσως όσο κανείς άλλος- με την ιστορική και εκ των πραγμάτων διαδικασιακή διαμόρφωση του συλλογικού υποκειμένου της εργατικής τάξης. Για παράδειγμα, στην προβληματική του Thompson η ηθική πλαισίωση των δράσεων αποτελεί βασικό επεξηγηματικό παράγοντα των εξεγέρσεων τροφής (food riots) στην Αγγλία του 18^{ου} αιώνα (Thompson 1971). Οι επισιτιστικές κρίσεις άλλωστε δεν αποτέλεσαν μια πρωτοεμφανιζόμενη για την περίοδο συνθήκη, καθώς συνέβαιναν και στο παρελθόν. Ωστόσο, η νοηματοδότησή τους υπό το πρίσμα ηθικών συναισθημάτων ήταν αυτή που μετέτρεψε τη δυσφορία σε απαίτηση.

Ομοίως, αναφορικά με τα συλλογικά πολιτικά υποκείμενα η προσέγγιση του Thompson λειτουργεί ως προειδοποίηση του αναλυτικού κινδύνου της προβολής στο παρελθόν ή στο μέλλον κοινωνικών σχέσεων και χαρακτηριστικών που είναι υπό διαμόρφωση. Με απλά λόγια, κάτι που εντοπίζεται τώρα δεν ήταν πάντα εκεί, αλλά ακόμη και η πιθανή εμφάνισή του στο παρόν δεν προεξοφλεί τη δυναμική του στο μέλλον. Κοιτώντας την εργατική τάξη, που αποτέλεσε το μαζικότερο και πλέον διεκδικητικό συλλογικό υποκείμενο της νεωτερικότητας, θα δει κανείς ότι μέχρι και το 18^ο αιώνα η καταπίεση και η καταστολή ήταν τόσο ισχυρές που δεν επέτρεπαν στα χαμηλά

στρώματα άμεσες πολιτικές δηλώσεις και απευθύνσεις. Αντιθέτως, «...οι εκφράσεις πολιτικών συμπαθειών ή προτιμήσεων ήταν συχνά πλάγιες, συμβολικές και ιδιαίτέρως ασαφείς ώστε να αποφεύγονται οι διώξεις» (Thompson 1975: 200).

Επιστρέφοντας στην περίπτωση των προσφύγων, η προσέγγιση του Thompson μας επιτρέπει να προβούμε σε ορισμένα συμπεράσματα αλλά και σε μια εκτίμηση ενδεχομενικότητας σε σχέση με τη συλλογική ταυτότητα. Το συμπέρασμα αφορά την ηθική πλαισίωση των δράσεων τους που σχετίζεται με το δικαίωμα της μετακίνησης και την προστασία της ανθρώπινης ζωής. Η ερμηνεία των προσφυγικών απαιτήσεων ως μεμονωμένων υλικών διεκδικήσεων φαίνεται να αποτελεί μια περισσότερο ουσιοκρατική προσέγγιση του ζητήματος που αγνοεί τις νοηματοδοτήσεις των υποκειμένων και σκιαγραφεί μια προσφυγική οντότητα καθοδηγούμενη από το 'αρχέγονο' αίσθημα της άμεσης ικανοποίησης αναγκών. Αντιθέτως, κεντρική διαπίστωση είναι πως οι πρόσφυγες φαίνεται να καθοδηγούνται από ηθικά συναισθήματα και κυρίως, να αναγνωρίζουν τις στοχεύσεις των αντιπάλων τους σε αυτή την κοινωνική σύγκρουση.

Η παραπάνω διαπίστωση μπορεί να οδηγήσει και σε μια ψηλάφηση ενδεχομενικότητας, αναγνωρίζοντας παράλληλα και τα όρια μιας τέτοιας απόπειρας. Όπως η ηθική πλαισίωση της εργατικής τάξης του 18^{ου} αιώνα αποτέλεσε βασική και αναγκαία προϋπόθεση των μετέπειτα ριζοσπαστικών δράσεων και διεκδικήσεων, έτσι και εκείνη των προσφύγων μπορεί να οδηγήσει σε αντίστοιχες εξελίξεις. Ήδη σε αρκετές χώρες υποδοχής της δυτικής Ευρώπης προκύπτουν μια σειρά από προσφυγικές συλλογικές δράσεις με την προαναφερθείσα ηθική πλαισίωση, αλλά και συγκεκριμένη πολιτική απεύθυνση (Greber 2024). Άλλωστε, οι διεκδικήσεις που αρθρώ-

νονται σε ενδιάμεσους σταθμούς της μεταναστευτικής πορείας, όπως είναι η Τουρκία ή η Ελλάδα, δεν μπορεί να είναι ίδιες με εκείνες που εντοπίζουμε σε τόπους που νοηματοδοτούνται από τους πρόσφυγες ως χώρες υποδοχής. Πολλώ δε μάλλον, όταν στη δεύτερη χωρική συνθήκη τα αιτήματα συχνά εμπλουτίζονται και από την πραγματικότητα της εργασιακής εκμετάλλευσης και μιας περισσότερο αποκρυσταλλωμένης κοινωνικής ανισότητας.

Η δεύτερη σημαντική ενδεχομενικότητα είναι η πιθανή εντατικοποίηση ή και ριζοσπαστικοποίηση των προσφυγικών διεκδικήσεων σε συνάρτηση πάντα με την ασκούμενη ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική. Όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, η τελευταία να μην σταθερά διαπνέεται την τελευταία δεκαετία από τη λογική της αποτροπής, ωστόσο συνεχώς αυταρχικοποιεί τα μέσα υλοποίησής της. Η πρακτική του εγκλεισμού σε στρατόπεδα επεκτείνεται -σε μια λογική εξωτερίκευσης του ελέγχου των ευρωπαϊκών συνόρων- και σε συνοριακούς χώρους εκτός ΕΕ και συνδυάζεται πλέον με τη συστηματική χρήση βίαιων και παράνομων επαναπροωθήσεων. Η πραγματικότητα αυτή βρίσκεται σε απόλυτη ρήξη με την προαναφερθείσα νοηματική πλαισίωση των προσφύγων που θέτει ως ηθική και συναισθηματική προτεραιότητα το δικαίωμα της μετακίνησης και τον σεβασμό στην ανθρώπινη ζωή.

Η συνεχιζόμενη αυθαιρεσία και ο εντεινόμενος αυταρχισμός είναι δόκιμο να υποθέσει κανείς πως είναι σε θέση να ενεργοποιήσουν αντανakλαστικά αντίστασης. Παράλληλα, η βίαιη μορφή μεταναστευτικού ελέγχου τροφοδοτεί τις προσφυγικές συλλογικότητες με ηθικούς και συναισθηματικούς πόρους που αναπληρώνουν την έλλειψη υλικών πόρων και κυρίως ενισχύουν τη συλλογική ταυτότητα. Η κατανόηση της

συγκεκριμένης ενδεχομενικότητας δεν έχει τόσο προβλεπτική αξία (άλλωστε από τη φύση του ένα ενδεχόμενο μπορεί να μη συμβεί), αλλά φέρνει στην επιφάνεια ένα βασικό ζήτημα που επισημάνθηκε νωρίτερα. Η συντηρητική πεποίθηση πως οι πρακτικές της αποτρεπτικής μεταναστευτικής πολιτικής δεν επηρεάζουν τις νοηματοδοτήσεις των προσφύγων αναδεικνύει για άλλη μια φορά το ουσιοκρατικό πρόσημο της διαχειριστικής λογικής του προσφυγικού ζητήματος, αλλά και την αδυναμία της να συλλάβει το δυναμικό χαρακτήρα του μεταναστευτικού φαινομένου.

Προς επίρρωση των παραπάνω, η παγκόσμια πραγματικότητα στις μέρες μας καθορίζεται από την επέκταση των πολέμων αλλά και γενικευμένων ενόπλων συρράξεων. Οι τελευταίες, σύμφωνα με διεθνείς εκθέσεις, καθώς γράφονται αυτές οι γραμμές, υπερβαίνουν τις 110 σε όλο τον κόσμο (geneva-academy.ch). Σε συνδυασμό με την αυξανόμενη παγκόσμια οικονομική ανισότητα, δημιουργείται ένα τοπίο εντατικών πιέσεων για μετακίνηση ή, αλλιώς, 'ενισχυμένων παραγόντων απώθησης', σύμφωνα με την παραδοσιακή ορολογία των μεταναστευτικών σπουδών. Με δεδομένες αυτές τις εξελίξεις, είναι απολύτως (με πλήρη επίγνωση της βαρύτητας του όρου) ασφαλής η πρόβλεψη αύξησης των μετακινούμενων πληθυσμών.

Από την άλλη πλευρά, η επιμονή σε ουσιοκρατικής αφετηρίας αυταρχικές μεταναστευτικές πολιτικές είναι ιδιαιτέρως πιθανό να εντείνει τις κοινωνικές ανισότητες και να τροφοδοτήσει τις νοηματοδοτήσεις και τις συλλογικές δράσεις που περιγράψαμε νωρίτερα. Πρόκειται, ουσιαστικά, για την ανάπτυξη δύο αντίρροπων δυνάμεων στο εσωτερικό των παγκόσμιων κοινωνιών. Κάτι αντίστοιχο με τη 'διπλή κίνηση' που περιγράφει ο Polanyi, όταν στον 19^ο αιώνα η απόπειρα καθυπό-

ταξης της κοινωνίας στην οικονομία προκάλεσε αυθόρμητη αντίρροπη κίνηση κοινωνικής αυτοπροστασίας (Polanyi 2007). Με άλλα λόγια, οι αυξανόμενες γεωπολιτικές πιέσεις σε συνδυασμό με τις μεταναστευτικές πολιτικές ενδεχομένως να βρεθούν αντιμέτωπες με πιο συνεκτικές και οργανωμένες συλλογικές μορφές προσφυγικής αντίστασης, αναδιατάσσοντας με αυτόν τον τρόπο το διεθνές κοινωνικό τοπίο.

Συμπεράσματα

Η έρευνά μας συνολικά προσπάθησε να αποτυπώσει τις τάσεις και τις προσλήψεις των συλλογικών δράσεων που πραγματοποιήθηκαν από διαφορετικούς δρώντες στη Λέσβο την περίοδο 2015-2020 σε σχέση με το προσφυγικό ζήτημα. Η ανάλυσή μας έγινε με βάση συγκεκριμένες εννοιολογικές και ερμηνευτικές παραδοχές αναφορικά με την κοινωνιολογική μελέτη της μετανάστευσης και των κοινωνικών κινήματων. Σε ό,τι αφορά τη διερεύνηση των συλλογικών δράσεων των προσφύγων, συνδυάζοντας τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας με τις συνεντεύξεις των προσφύγων, εντοπίζει κανείς τα ακόλουθα συμπεράσματα:

Πρώτον, οι συμβατικές δράσεις υπό μορφή διαμαρτυρίας στον δημόσιο χώρο είναι μία από τις μορφές που παίρνουν οι συλλογικές αντιστάσεις των προσφύγων. Σημαντικό μέρος των δράσεων αφορούν αυθόρμητες διαμαρτυρίες εντός του ΚΥΤ οι οποίες διευκολύνονται παραδόξως από τις ιδιαιτερότητες του ημι-εγκλεισμού, αλλά στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν καταγράφηκαν από τα τοπικά ΜΜΕ. Η μεθοδολογική μας επιλογή αναζήτησης των γεγονότων διαμαρτυρίας

στον τοπικό Τύπο εκ των πραγμάτων δεν μπόρεσε, παρά μόνο αδρομερώς, να αποτυπώσει αυτή τη σημαντική διάσταση.

Δεύτερον, από τις καταγραφείσες δράσεις προκύπτει πως οι πρόσφυγες συνδέουν άμεσα την κατάσταση τους με τις στοχεύσεις και τις αποφάσεις της ευρωπαϊκής μεταναστευτικής πολιτικής. Σχεδόν το σύνολο των γεγονότων προσφυγικής διαμαρτυρίας που καταγράφηκαν έχουν γενική και υπερεθνική απεύθυνση. Με τον τρόπο αυτό, αφενός αναδεικνύεται το γεγονός πως νοσηματοδοτούν τις συνθήκες ζωής τους ως αποτέλεσμα κεντρικών πολιτικών αποφάσεων σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αφετέρου, επιβεβαιώνεται η πρόσληψη της Ελλάδας ως ενδιαμέσος σταθμός της προσφυγικής πορείας.

Τρίτον, παρατηρείται σταδιακή μείωση των γεγονότων διαμαρτυρίας των προσφύγων από το 2018 και μετά. Το συγκεκριμένο εύρημα έχει ιδιαίτερη σημασία και η ερμηνεία του θα ακολουθήσει τις αρχές του αιτιακού πλουραλισμού, καθώς δεν εντοπίζεται ένας και μοναδικός λόγος για αυτή την εξέλιξη. Σε ένα πρώτο επίπεδο, οι συνεντεύξεις ανέδειξαν τις ποικίλες μορφές καταστολής που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες. Η καθημερινά βίαιη στάση της Αστυνομίας, εντός και εκτός στρατοπέδου, συνδυάστηκε με τακτικές πίεσης και εκβιασμού των κοινοτικών εκπροσώπων με στόχο οι τελευταίοι να συγκρατήσουν μελλοντικές διαμαρτυρίες. Επίσης, επικράτησε στον προσφυγικό πληθυσμό ένας διάχυτος φόβος πως η συμμετοχή σε δράσεις θα επηρέαζε αρνητικά την απόφαση για χορήγηση ασύλου. Με άλλα λόγια, η αυταρχική συμπεριφορά των Αρχών και οι προσλήψεις των προσφύγων σε σχέση με τις δράσεις, αύξησαν το κόστος συμμετοχής ενός πληθυσμού που επιθυμούσε διακαώς να απεγκλωβιστεί από το νησί της Λέσβου.

Ωστόσο, όσο βαρύνουσα κι αν είναι η σημασία της καταστολής, η μείωση των γεγονότων διαμαρτυρίας δεν εξηγείται

αποκλειστικά μέσω αυτής. Οι συνεντεύξεις των προσφύγων ανέδειξαν πως οι συλλογικές δράσεις των αλληλέγγυων και εκείνες των ρατσιστών/ξενόφοβων έπαιξαν επίσης καταλυτικό ρόλο. Από το 2018 και μετά, η ένταση των ρατσιστικών αντιδράσεων εντός του νησιού, σε συνδυασμό με την εκτιμώμενη αδυναμία των αλληλέγγυων να ελέγξουν τις εξελίξεις, οδήγησαν τους πρόσφυγες σε ένα συγκριτικό υπολογισμό δύναμης μεταξύ των συμμάχων τους και των αντιπάλων τους. Σε αυτόν οι δεύτεροι προφανώς υπερτερούσαν και αυτό φαίνεται να υπονόμεισε ως ένα βαθμό τη συμμετοχή προσφύγων σε συλλογικές δράσεις.

Η τρίτη αιτιακή παράμετρος που εντοπίστηκε σε σχέση με τη μείωση των γεγονότων διαμαρτυρίας αφορά τη μη επίτευξη του στόχου της μετακίνησης από το νησί της Λέσβου. Όπως τονίστηκε και νωρίτερα, η επιλογή της Ελλάδας ως ενδιαμέσου σταθμού συγκεκριμενοποίησε τα προσφυγικά αιτήματα σε επίπεδο συνθηκών διαβίωσης και κυρίως, συνέχισης της μεταναστευτικής πορείας. Η καθημερινή εμπέδωση της στρατηγικής εγκλωβισμού των προσφύγων συνέβαλε σε ένα αίσθημα απογοήτευσης και υπονόμεισε τη συμμετοχή σε συλλογικές δράσεις.

Συνοψίζοντας το συγκεκριμένο ζήτημα, η σημασία αλλά και η πολυπλοκότητα του ζητήματος της σταδιακής πτώσης της συμμετοχής των προσφύγων σε γεγονότα διαμαρτυρίας επέβαλε από πλευράς μας την αναζήτηση διαφορετικών αιτιακών παραμέτρων. Το ενδιαφέρον είναι πως κάθε μια από τις παραμέτρους φαίνεται από μόνη της επαρκής για να οδηγήσει σε αυτή την εξέλιξη. Ο συνδυασμός τους πιθανώς φέρνει στην επιφάνεια αφενός το μεγάλο κόστος συμμετοχής που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι πρόσφυγες στις συλλογικές τους δράσεις στη Λέσβο, αφετέρου την ανάγκη επιστημονικής

εξέτασης πιο εξατομικευμένων, υπόρρητων και υπόγειων μορφών αντίστασης που συναντάει κανείς σε περισσότερο αυταρχικά κοινωνικά πλαίσια και καθεστώτα (Scott 1992).

Τέλος, οι νοσηματοδοτήσεις των υποκειμένων ανέδειξαν τη διαμόρφωση μιας συλλογικής ταυτότητας. Αυτή, σε ένα πρώτο επίπεδο, έγκειται στην άρνηση ετεροπροσδιορισμού των προσφύγων με βάση τα κυρίαρχα ξενοφοβικά και ρατσιστικά αφηγήματα. Η συγκεκριμένη στάση έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, καθώς όχι μόνο συγκροτεί μια εικόνα για το συλλογικό εαυτό, αλλά παράλληλα εντοπίζει την έννοια του αντιπάλου σε μια δεδομένη κοινωνική σύγκρουση. Επιπροσθέτως, η ηθική πλαισίωση των δράσεων φαίνεται να αποτρέπει μια περιοριστική κατανόησή τους με όρους απλής διεκδίκησης υλικών ή διαδικασιακών αιτημάτων. Συγκεκριμένα, οι έννοιες της ελευθερίας της μετακίνησης και της προστασίας της ανθρωπίνης ζωής αποτέλεσαν και αποτελούν ακόμα τον ηθικό άξονα γύρω από τον οποίο περιστρέφονται οι προσφυγικές συλλογικές δράσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό (Greber 2024).

Υπό την έννοια αυτή, η έρευνα συμπεραίνει τη διαδικασική συνθήκη συγκρότησης μιας προσφυγικής συλλογικής ταυτότητας η οποία γεννά συγκεκριμένες ενδοχρονικές. Αυτές σε καμία περίπτωση δεν λειτουργούν ως πρόβλεψη σε σχέση με τις εξελίξεις και τα πραγματολογικά δεδομένα που θα δημιουργήσουν. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη την επισημως εκπεφρασμένη διάθεση για περαιτέρω αυταρχικοποίηση της διεθνούς μεταναστευτικής πολιτικής αλλά και τις αυξημένες ανάγκες μετακίνησης μεγάλης μερίδας πληθυσμού του Παγκόσμιου Νότου, **σχηματίζεται** ένα δεδομένο πεδίο κοινωνικής σύγκρουσης. Η Λέσβος κατά την περίοδο 2015-2020 αποτέλεσε ένα τέτοιο χωροχρονικό πεδίο όπου οι πρόσφυγες, όπως και οι άλλες ομάδες που εξέτασε η έρευνα, προχώρησαν

σε κινητοποιήσεις, αλλά κυρίως, ανέδειξαν νοήματα συνυφασμένα με ατομικές πρακτικές και συλλογικές δράσεις. Αυτή η διπλή διάσταση συμβάλλει στην αναγνώριση του δυναμικού χαρακτήρα του μεταναστευτικού φαινομένου και του ενεργού ρόλου που οι συλλογικές δράσεις έχουν στην εξέλιξή του.

Σημειώσεις

1. Η ποιοτική έρευνα πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 2023 και αφορούσε 3 συνεντεύξεις με πρόσφυγες που συμμετείχαν σε συλλογικές δράσεις στο νησί της Λέσβου την περίοδο 2015-2020. Και οι τρεις συνεντευξιαζόμενοι βρίσκονταν εκτός Ελλάδος κατά την περίοδο εκπόνησης της έρευνας, με αποτέλεσμα οι συνεντεύξεις να πραγματοποιηθούν διαδικτυακά. Τα ονόματα των προσφύγων που έδωσαν συνέντευξη έχουν αντικατασταθεί με ψευδώνυμα στο πλαίσιο διασφάλισης της ανωνυμίας τους.

2. Η επιστημική βία αναφέρεται στο φαινόμενο κατά το οποίο ένα σύστημα παραγωγής γνώσης θεωρείται περισσότερο αξιόπιστο σε σχέση με κάποιο άλλο, το οποίο εκλαμβάνεται ως κατώτερης αξίας (Dotson 2011).

3. Στη μελέτη μας, η ενδοχρονικότητα προσεγγίζεται μέσα από τη σκέψη του Deleuze (1995) και αφορά τη δυνατότητα ενός *ήδη υπάρχοντος* χαρακτηριστικού να οδηγήσει σε μετασχηματισμό και κοινωνική αλλαγή. Υπό αυτή την έννοια, η ενδοχρονικότητα αφορά μια προοπτική που εκκινεί από τις ίδιες τις υποκειμενικότητες των προσφύγων και δεν ταυτίζεται γενικά με την έννοια της πιθανότητας. Η πιθανότητα αφορά διάφορες δυναμικές εξελίξεις που **μπορεί έχουν** άλλα σημεία αφετηρίας, εκτός των αντιλήψεων των προσφύγων (για παράδειγμα, διεθνείς εξελίξεις ή περαιτέρω ριζοσπαστικοποίηση της ακροδεξιότητας στην Ευρώπη).

4. Στο συγκεκριμένο ζήτημα υπάρχουν πληθώρα κριτικών αναλύσεων (ενδεικτικά: Johnson 2011, FitzGerald and Arar 2018) που αναδεικνύουν την αδυναμία της εν λόγω Σύμβασης να συμπεριλάβει τις σύγχρονες πολυπλοκότητες της μετακίνησης μεγάλων πληθυσμών.

5. Μεταναστευτική διαδικασία ονομάζουμε τη χρονική περίοδο που ξεκινάει από τον άμεσο σχεδιασμό της μετακίνησης, την πραγματοποίησή της και καταλήγει στην αρχική εγκατάσταση του ατόμου στη χώρα υποδοχής (Brown and Moore 1970).

6. Για μια πιο ενδελεχή παρουσίαση της θεωρίας της ΔΠΕ μπορεί να εξεταστεί κανείς τα έργα των Tarrow (1999), Ψημίτη (2011), McAdam (1996) καθώς και των Della Porta και Dianni (1999).

7. Για παράδειγμα αναφορικά με το ζήτημα της καταστολής, έχει κατά καιρούς σχολιαστεί η επιλογή της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας το 2019 στην περαιτέρω αυταρχικοποίηση της διαχείρισης του προσφυγικού ζητήματος. Αν και αυτό δεν είναι αδόκιμο, οφείλουμε να σχολιάσουμε πως η αστυνομική καταστολή των διαμαρτυριών των προσφύγων στο στρατόπεδο της Μόριας αποτέλεσε σταθερή πρακτική από την πρώτη μέρα λειτουργίας του. Ωστόσο, αποτελεί συνειδητή μεθοδολογική επιλογή της ανάλυσής μας η έμφαση σε κοινωνικές διαστάσεις που ερμηνεύονται και αξιολογούνται από τους ίδιους τους πρόσφυγες ως ευκαιρίες ή περιορισμοί.

8. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια καθιστικής διαμαρτυρίας της Πλατείας Σαπφούς στη Μυτιλήνη από Αφγανούς πρόσφυγες το Δεκέμβριο του 2017, η έντονη βροχόπτωση ανάγκασε τους συγκεντρωμένους να αποχωρήσουν προσωρινά. Ωστόσο, για να μη χρειαστεί να επιστρέψουν στο στρατόπεδο της Μόριας και για να μπορέσουν να συνεχίσουν τη διαμαρτυρία τους μετά το τέλος της βροχής, φιλοξενήθηκαν προσωρινά στο χώρο της Εργατικής Λέσχης Λέσβου.

9. Το ζήτημα της ιδιαιτερότητας που είχε το πογκρόμ στη διαδικασία κατασκευής της ρατσιστικής συλλογικής ταυτότητας και στην ακόλουθη διάδοση και επέδωση ρατσιστικής νοοτροπίας στη Λέσβο αναλύεται διεξοδικά στο κεφάλαιο των ρατσιστικών συλλογικών δράσεων.

Βιβλιογραφία

- Atas, I., Rygiel, K. and Stierl, M. (2016). 'Introduction: the contentious politics of refugee and migrant protest and solidarity movements: Remaking citizenship from the margins', *Citizenship Studies*, 20 (5), 527–544.
- Brown, L. A., & Moore, E. G. (1970). The intra-urban migration process: a perspective. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 52(1), 1–13.
- Crawley, H., and D. Skleparis, (2017). Refugees, migrants, neither, both: categorical fetishism and the politics of bounding in Europe's 'migration crisis.' *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(1), 48–64.
- Deleuze, G. (1995). *Difference and Repetition*. Columbia: Columbia University Press.
- Della Porta, D. and M. Diani, (1999). *Social Movements: An Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Di Saint Pierre, F., Martinovic, B., & De Vroome, T. (2015). Return wishes of Refugees in the Netherlands: The role of integration, host national

- identification and perceived discrimination. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41 (11), 1836–1857.
- Dotson, K. (2011). Tracking epistemic violence, tracking practices of silencing. *Hypatia*, 26 (2): 236–257
- Drury, J. and S. Reicher (2009) Collective psychological empowerment as a model of social change: Researching crowds and power. *Journal of Social Issues* 65 (4), 707–75
- ΕΕΔΑ (2020) *Ετήσια Έκθεση: Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας*. Αθήνα: ΕΕΔΑ
- Ek, R. (2006). Giorgio Agamben and the spatialities of the camp: an introduction. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 88(4), 363–386.
- ΕΛ.Ε.Δ.Α (2024). *Αστυνομία, Βία και Δικαιώματα: Μια Επισκόπηση της Αστυνομικής Αυθαιρεσίας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου.
- Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες (2024). *Στα Σύνορα της Ευρώπης: Επαναπροωθήσεις Υπό Καθεστώς Ατιμωρησίας*. Αθήνα: ΕΣΠ.
- Fiedler, F. (2013). "Antirassismus jetzt!" *Jungle World* 49, December 5.
- FitzGerald, D. S. and R. Arar, (2018). The sociology of refugee migration. *Annual Review of Sociology* 44 (1), 387–406.
- Greber, E.M. (2024). "Exploration of Refugee Resistance in the Light of Asymmetrical Power Relations: Examples of Refugee Resistance in Europe". In Dancova, P., Afeworki, R.A., Xypolytas, N. and T. Kleibl (eds) *Transnational Mobility and Externalization of EU Borders*. New York: Lexington Books, pp: 269-290.
- Human Rights Watch (2022). *Their Faces were Covered: Greece's Use of Migrants as Police Auxiliaries in Pushbacks*. Washington DC: Human Rights Watch.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Johnson, H. L. (2011). Click to donate: Visual images, constructing victims and imagining the female refugee. *Third World Quarterly* 32 (6), 1015–1037.
- Khosravi, S. (2021). "Waiting: A State of Consciousness". In Jacobsen, C.M., Karlsen M.A and S. Khosravi (eds) *Waiting and the Temporalities of Irregular Migration*. London: Routledge, pp: 202-207.
- McAdam, D. (1996). "Conceptual Origins, Current Problems, Future Directions". In McAdam, D., McCarthy, J.D and M.N. Zald. (eds) *Comparative Perspectives on Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press, pp: 23-40
- Melucci, A. (1996). *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*. New York: Cambridge University Press.

- Morales, E. C. (2021). The black holes of Lesbos: life and death at Moria camp: Border violence, asylum, and racism at the edge of postcolonial Europe. *Intersections* 7 (2), 73-87.
- Ξυπολυτάς, Ν. (2019). *Πρόσφυγες στη Μόρια: Οι Συνέπειες μιας Αποτρεπτικής Μεταναστευτικής Πολιτικής*. Αθήνα: Διόνικος.
- Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Polanyi, K. (2007). *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός: Οι Κοινωνικές και Πολιτικές Απαρχές του Καιρού μας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ρόντος, Κ, Ναγόπουλος, Ν. και Ν. Πανάγος, (2017). *Το Προσφυγικό Μεταναστευτικό Φαινόμενο στη Λέσβο και η Τοπική Κοινωνία: Στάσεις και Συμπεριφορές*. Αθήνα: Τζιόλας
- Rosenberg, A. (2016) *Philosophy of Social Sciences*. New York: Westview Press.
- Scott, J.C. (1992). *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. London: Yale University Press.
- Stierl, M. (2019). *Migrant Resistance in Contemporary Europe*. London: Routledge.
- Tarrow, S. (1999). *Power in Movement: Social Movement and Contentious Politics*. New York: Cambridge University Press.
- Thompson, E.P. (1975). *Whigs and Hunters: The Origins of the Black Act*. New York: Pantheon Books.
- Thompson, E.P. (1971). The moral economy of the English crowd in the eighteenth century. *Past and Present* 50 (1), 76–136.
- Τσουκαλά, Α. (2024). *Η Συστημική Φύση της Αστυνομικής Βίας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Τόπος
- Vahabzadeh, P. (2003). *Articulated Experiences: Toward a Radical Phenomenology of Contemporary Social Movements*. Albany: State University of New York Press.
- Welzel, C. Inglehart, R. and H.D. Klingemann, (2003). The theory of human development: A cross-cultural analysis. *European Journal of Political Research* 42 (3), 341–79.
- Welzel, C. (2021). Why the future is democratic. *Journal of Democracy* 32 (2), 132–44.
- Xypolytas, N. and M. Psimitis (2024). “Depoliticizing Refugees: How a Western Favorite Intellectual and Political Game Takes Place and Its Alternatives”. In Dancova, P., Afeworki, R.A., Xypolytas, N. and T. Kleibl (eds) *Transnational Mobility and Externalization of EU Borders*. New York: Lexington Books, pp: 53-86.
- Xypolytas, N., Vassilikou, K., & Fouskas, T. (2017). Migrant domestic workers: Family, community and crisis. *Journal of Modern Greek Studies* 35(1), 89-110.

- Ψημίτης, Μ. (2011) *Εισαγωγή στα Σύγχρονα Κοινωνικά Κινήματα*. Αθήνα: Διάδραση.
- Ψημίτης, Μ. (2017) *Κοινωνικά Κινήματα στην Καθημερινή Ζωή: Ταυτότητα, Αλληλεγγύη και Προεικόνιση σε Σύγχρονες Κοσμοπολιτικές Κοινωνίες*. Αθήνα: Τζιόλας.
- Zibechi, R. (2007) *Autonomías y emancipaciones: América Latina en Movimiento*. Lima: Universidad Nacional Mayor de San Marcos.